

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

Випускна кваліфікаційна робота
на правах рукопису

ГЕМБАР УЛЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗГУРТОВАНOSTІ
СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ**

Освітній ступінь Бакалавр

Галузь знань: 05 «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальність: 053 «Психологія»
Освітньо-професійна програма Психологія

Науковий керівник:
КОЦЬ МИХАЙЛО ОНИСИМОВИЧ
доцент, канд. психол. наук.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол № 6
засідання кафедри педагогічної та вікової
психології від 5 червня 2024р.

Завідувач кафедри
(_____)проф. Гошовський Я.О.

ЛУЦЬК – 2024

АНОТАЦІЯ

Гембар У. В. Психологічний аналіз згуртованості старшокласників у процесі взаємодії.

У кваліфікаційній роботі представлено теоретико-емпіричне дослідження проблеми згуртованості старшокласників у процесі взаємодії.

Обґрунтовано, що основними показниками ефективності формування та розвитку групи старшокласників завжди є два явища – психологічна згуртованість та соціально-психологічний клімат.

Визначено, що основними чинниками згуртованості старшокласників є: подібність основних ціннісних орієнтацій учасників групи; чіткість та визначеність цілей групи; демократичний стиль керівництва; взаємозалежність членів команди в процесі спільних дій; порівняно невеликий розмір групи; відсутність конфліктних мікрогруп; престиж і традиції групи.

В результаті емпіричного дослідження встановлено, що емоційна сфера особистості старшокласника впливає на механізм його емоційного ставлення, злагожденість у взаємодії, формування його позиції в групі. Доведено існування зв'язку між соціометричним статусом старшокласника, особливостями його емоційної сфери та згуртованістю групи в процесі взаємодії.

Згуртованості групи сприяють такі чинники: рівень емоційної привабливості, співчуття, спосіб спілкування в групі та провідний соціальний мотив, характеристики та якості індивідів, прийняття рішень і стиль керівництва в групі.

Ключові слова: старшокласник, згуртованість, взаємодія.

ABSTRACTS

Hembar U. V. Psychological analysis of high school students' cohesion in the process of interaction.

The qualification work presents a theoretical and empirical study of the problem of high school students' cohesion in the process of interaction.

It is substantiated that the main indicators of the effectiveness of the formation and development of a group of senior pupils are always two phenomena - psychological cohesion and socio-psychological climate.

It has been determined that the main factors of high school students' cohesion are: similarity of basic value orientations of group members; clarity and certainty of group goals; democratic style of leadership; interdependence of team members in the process of joint actions; relatively small group size; absence of conflict microgroups; prestige and traditions of the group.

The empirical study has shown that the emotional sphere of a high school student's personality affects the mechanism of his/her emotional attitude, coherence in interaction, and the formation of his/her position in the group. The existence of a connection between the sociometric status of a senior pupil, the peculiarities of his/her emotional sphere and the cohesion of the group in the process of interaction is proved.

The following factors contribute to the group cohesion: the level of emotional attractiveness, compassion, the way of communication in the group and the leading social motive, characteristics and qualities of individuals, decision-making and leadership style in the group.

Key words: high school student, cohesion, interaction.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗГУРТОВАНOSTІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ.....	9
1.1. Згуртованість як міжособистісна атракція у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних психологів.....	9
1.2. Особливості прояву групової згуртованості в міжособистісній взаємодії старшокласників.....	15
Висновки до першого розділу.....	21
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЗГУРТОВАНOSTІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У МІЖОСОБИСТІСНІЙ ВЗАЄМОДІЇ.....	23
2.1. Структура, організація та методичний апарат дослідження.....	23
2.2. Дослідження соціометричного статусу старшокласників.....	25
2.3. Методи дослідження міжособистісних стосунків та емоційної сфери старшокласників.....	27
2.4. Аналіз результатів дослідження та їх інтерпретація.....	32
Висновки до другого розділу.....	43
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	48
ДОДАТКИ.....	55

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна нова реальність вимагає від нас перегляду та адаптації багатьох аспектів навколишньої дійсності. Особливо важливо вивчити нові продуктивні способи спілкування між окремою людиною та оточуючими її людьми, оскільки міжособистісні стосунки охоплюють усі аспекти життя. Спілкування є невід’ємною стороною буття людини, важливою передумовою її розвитку як соціальної істоти. Без суспільства людина не може реалізувати свої потреби – емоційні, психологічні, психічні, фізіологічні тощо. Однак існує й інша потреба – самотність. Для когось це вимовляється, для інших майже непомітно. Це залежить від соціального середовища і людини. Таким чином, потреба в спілкуванні в процесі розвитку особистості є соціально вибірковою.

Питання людських взаємин, їх взаємодії та узгодженості досліджували і продовжують вивчати зарубіжні психологи, зокрема Д. Картрайт, К. Левін, Л. Фестингер, Д. Морено, Д. Брунер, Х. Келлі, Ч. Кулі, А. Маслоу, А. Міллер, Т. Ньюкомбі, С. Олпорт, К. Роджерс, М. Розенберг, Х. Ремшмідт, Дж. Г. Скотт, І. Томан, Е. Вілсон, Р. Фішер, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Холл, К. Хорні та ін. У наукових роботах дослідники займалися питаннями формування внутрішнього світу особистості, міжособистісного сприйняття (рефлексивних структур, атракцій, міжособистісного спілкування), спілкування між різними віковими групами, групових стосунків, питань співіснування, взаєморозуміння, аналізу психологічних особливостей комунікативних процесів, стосунків.

Проблема згуртованості старшокласників, міжособистісного спілкування не нова у психології. Їй присвячені праці багатьох учених. Але навіть сьогодні, у час цифрових технологій, проблема людських стосунків є предметом постійних дискусій та досліджень. Творчі дослідження здійснюються як при розробці більш комплексних засобів навчання, так і в інтерпретації характеру взаємодії учнів, що зумовлено відсутністю узгодженості та консенсусу з цього питання.

Існування різних підходів до розуміння цієї проблеми також вказує на велику складність міжособистісних стосунків як явища, яке важко відрізнити від будь-якої сфери людського життя. Зокрема, при аналізі взаємостосунків дослідники використовують такі терміни: «стосунки», «ставлення», «взаємини», «спілкування» тощо. При цьому не існує однастайності щодо тлумачення змісту цих термінів. Такі відмінності також потрібно пояснити.

У процесі міжособистісних взаємин та спілкування у сучасного учня виникає ряд проблем, пов'язаних із побудовою нових стосунків. Під час появи нового укладу суспільства на старшокласника мимоволі накладається відбиток у навичках таких стосунків на основі досвіду попередніх поколінь.

Зараз особливо важливо розвивати позитивне ставлення до учнів старших класів середньої школи, що надалі сприятиме поступальному розвитку сучасного суспільства. Важливо враховувати особливості цього віку та впливати на розвиток міжособистісних стосунків з урахуванням специфіки поведінки, інтересів та цінностей у цей період.

Підлітковий період є критичним етапом у формуванні особистості, де відбувається активний розвиток індивідуальності та соціальних взаємовідносин. Один із ключових аспектів цього періоду – це формування групових відносин серед старшокласників та їх згуртованість, яка впливає на їхнє психологічне благополуччя та соціальний розвиток. Вивчення цього явища має важливе значення для розуміння психосоціальних процесів, які відбуваються у молодіжному середовищі та впливають на їхній психічний стан, самоідентифікацію, навчальні досягнення та соціальну адаптацію.

У вітчизняній та зарубіжній психології існує низка досліджень щодо взаємної емоційної привабливості в групі старшокласників, злагожденості, оскільки індивід прагне зберегти свою належність та якість перебування в групі. Проте, вичерпного та комплексного виявлення вагомих причин для єдності в окремій групі, урахування індивідуально-психологічних характеристик члена групи потребує подальшого вивчення у новій соціально-економічній формації.

Отже, соціальна значущість проблеми та її недостатня дослідженість зумовили вибір теми дослідження: «Психологічний аналіз згуртованості старшокласників у процесі взаємодії».

Об'єкт дослідження – міжособистісна взаємодія старшокласників.

Предмет дослідження – особливості прояву згуртованості у міжособистісній взаємодії старшокласників.

Метою дослідження є розкриття значення згуртованості як міжособистісної атракції та вивчення психологічних особливостей міжособистісних стосунків у старшокласників.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити теоретико-методологічний аналіз та визначити основні підходи до вивчення згуртованості як проблеми привабливості людини;
- 2) підібрати методику та сформулювати вибірку дослідження;
- 3) емпіричним шляхом вивчити особливості міжособистісних стосунків учнів старших класів.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення психологічної науки про згуртованість як багатofакторне явище (К. Левін, Е. Толмен, Дж. Келлі та ін.); взаємодію як функції діяльності та поведінки Л. Велитченко, В. Гаврющенко, С. Максименко, В. Зливков, В. Татенко та ін.); психологічну особливість згуртованості старшокласників (В. Власенко, С. Мусатов, П. Горностай, Л. Орбан-Лембрик, В. Семиченко, Т. Щербан та ін.).

Методи дослідження: теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел, спостереження, бесіда, експеримент, опитування, методи математичної статистики.

Новизна дослідження. Результати проведеного дослідження розширюють та поглиблюють існуючі в сучасній психології уявлення про особливості узгодженості в міжособистісному спілкуванні старшокласників, розкривають причини єдності в невеликій соціальній групі з урахуванням віку, емоційності прояви. Визначено, що за умов згуртованості учні мають взаємну

емоційну привабливість у класі, коли вони спілкуються разом, коли у них є спільні інтереси, прагнення та впевненість.

Практичне значення дослідження. Матеріали дослідження можуть бути використані у практиці вчителів старших класів середньої школи, у роботі практикуючого психолога.

База дослідження. Дослідження проводилось на базі Комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей № 11 Луцької міської ради». У ньому взяли участь учні 11-х класів віком 16-17 років.

Апробація результатів дослідницької роботи. Основні результати дослідницької роботи обговорювались засіданнях кафедри педагогічної та вікової психології та отримали схвалення на наступному науковому семінарі:

1. Науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія деривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний і дискурс. Ремедіум 14» (2-4 квітня 2024 року, м. Луцьк).

Публікації результатів дослідницької роботи:

1. Гембар У., Коць М. Особливості прояву групової згуртованості у міжособистісній взаємодії старшокласників. *Психогенеза особистості: норма і девіація* : збірник наукових статей і тез. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М. 2024. С. 24-30.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗГУРТОВАНOSTI СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ

1.1. Згуртованість як міжособистісна атракція у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних психологів

Інтерес до проблеми спілкування та згуртованості груп має давню історію. Спілкування є формою життя і сприяє передачі культурних форм і соціального досвіду. Особливість спілкування визначається тим, що в процесі воно відкриває суб'єктивний світ однієї людини для іншої [2; 14; 19; 22; 26; 29; 35; 40; 48 та ін.].

Спілкування як явище приваблює різноманітні духовні та матеріальні форми людського життя і є для нього незамінним. Польський психолог Е. Мелібруда писав «Міжособистісні стосунки важливі для нас так само, як повітря, яким ми дихаємо» [70, с. 125].

При аналізі структури комунікації, дослідники виділяють деякі з його функцій, які об'єднують три сторони: комунікативна (спілкування), інтерактивна (зв'язок між людьми) і перцепція (процес сприйняття одне одного). Залучення до цього процесу специфічних емоційних регуляторів створює особливий ряд проблем для людського сприйняття [42; 45; 48; 56; 64]. Люди не легко сприймають один одного, але створюють між собою певні стосунки. За оцінками, народжується широкий спектр почуттів – від відмови людини до співчуття, навіть любові до нього. Дослідження причин емоційних взаємин між людьми називаються атракцією.

Згідно зі словником В. Шапара, термін «атракція» визначається «як тяжіння в фізичному плані», відмічаючи, що це одночасно і деяка тенденція до об'єднання. Це означає спільне спілкування, можливу спільну діяльність, спільне навчання та освітні. [62, с. 266].

У книзі «Психологічний словник-довідник» Ю. Приходько атракцію визначає наступним чином: «Атракція (лат. *attrahere* – заманювати, притягувати, нахилити) – потяг однієї людини до іншої, дружні стосунки з певною формою забарвлення тільки позитивними емоціями, прояв взаємного співчуття. Привабливість розвивають специфічні емоційні ставлення та повагу людини іншого» [45, с. 128].

Таким чином, атракція переважно визначається як процес людського спілкування та взаємного тяжіння, механізм формування переваг, дружніх почуттів, симпатій та кохання. Створення привабливості означає викликати позитивне ставлення до себе.

У соціальній психології вивчення поняття атракції є відносно новою галуззю. Його поява пов'язана з руйнуванням певних упереджень у науці. Такий об'єкт дослідження, як дружба, співчуття та кохання, довгий час вважався недостатньо важливим для аналізу дослідження та асоціювався з етикою, емоціями, мистецтвом, культурою, літературою тощо.

Зокрема, атракцію можемо трактувати як особливе соціальне ставлення до іншої людини, в якому переважають емоційні компоненти [9]. Емпіричні (включаючи експериментальні) дослідження в основному присвячені виявленню факторів, що призводять до позитивно забарвлених емоційних взаємин [10; 15; 25; 35 та ін.]. Таким чином, йдеться про роль характеристик об'єкта та подібність перцептивного об'єкта у процесі формування привабливості. Зв'язок між атракцією та особливим типом спілкування між партнерами по спілкуванню можна знайти в багатьох наукових роботах.

Дослідження атракції в контексті групової діяльності, на думку В. Зливкова і Ю. Агачевої, вказує на широку перспективу для нового тлумачення функцій атракції, однією з яких є функція емоційної регуляції міжособистісних стосунків у групі студентів. Така робота тільки починається [18, с. 105].

У загальному розумінні, атракція між людьми означає розвиток позитивного емоційного ставлення в процесі сприйняття один одного.

Історія вивчення складових людської атракції почалася на початку 1930-х років. Головним питанням було проаналізувати проблему, хто приваблює, кого приваблює і чому це відбувається [48]. Оскільки життя групи, її соціально-психологічне благополуччя, ефективність зовнішнього спілкування та реакція на оточення певною мірою залежать від якості групової згуртованості, дослідження зосереджено на груповій згуртованості, а саме на формуванні, розвитку та внутрішніх зв'язках всередині групи [9; 15; 16; 20; 24; 38].

Одне з перших групових досліджень згуртованості було ініційовано американським соціальним психологом Л. Фестінгером. Дослідник інтерпретував феномен згуртованості як результат дії сил, які впливають на окремих людей, щоб утримати їх у групі. Дослідник трактував «силу» як елемент групової привабливості для особистості [74, с. 39]. В цілому Л. Фестінгер заснував новий напрямок психології – когнітивну психологію, яка виникла в кінці 1950-х – на початку 1960-х років. Разом з К. Левінім, Е. Толманом, Дж. Келлі він сформулював основні концепції, на яких згодом будувалась вся наука [48]. Потім дослідники зосередилися на групі та її мотиваційних характеристиках: привабливості, подібності інтересів та подібності ставлення учасників групи; відповідність цілей групи потребам членів групи; чіткість у визначенні цілей, досягнення групи в їх досягненні; характеристики відносин у групі; задоволеність груповою діяльністю, характером лідерства та прийняття рішень; соціально-психологічним кліматом групи (групова атмосфера), структурною характеристикою групи (статусно-рольова характеристика), характеристикою розвитку комунікативних мереж, кількісними показниками групи тощо [23, с. 45-47]. Таким чином, феномен згуртованості розглядався як багатофакторне явище.

Л. Фестінгер і його колеги вдосконалили методологію експериментальних досліджень, розробили психологію когнітивної орієнтації, розробили основні принципи соціометрії, які пов'язують згуртованість з певним рівнем розвитку міжособистісних відносин у групі, заснованих на співчутті. Плідні дослідження

в спробах інтерпретувати узгодженість (соціометричну, когнітивну) дали базові знання про групу як окрему емоційно забарвлену систему міжособистісних відносин. Таким чином, згуртованість стала сприйматися не як соціальне, а як індивідуальне психологічне явище, засноване на мотивації, емоціях тощо.

Дж. Морено та Т. Ньюкомб окремо працювали над компонентами людських атракцій.

Дж. Морено відомий у всьому світі як перший комплексний «соціолог, соціальний психолог, психотерапевт, засновник психодрами, соціометрії та групової психотерапії» [70]. Він розробив психологічну теорію, в якій ключовим поняттям при аналізі людського психотипу є «роль», запозичивши цей термін у театральному мистецтві. Звертаючись до постулату В. Шекспіра, «весь світ – театр, а люди в ньому – актори, і кожен грає свою роль», Дж. Морено перевів цей принцип на соматичні та духовні, соціальні категорії ролей. Психолог вирішив, що «катарсичний стан переходить від глядача до актора і від актора назад до глядача». Він розглядав структуру особистості, якій відводив ряд ролей: соматичної (або психосоматичної), обумовленої фізіологічними потребами та емоціями; психічні, які вимальовуються вже в соціальній матриці і розширюють сферу досвіду дитини; соціальній, що є результатом структури суспільних відносин, у яких бере участь людина; трансцендентний (або інтегративний), в якому людина робить світ притаманним трансцендентності і приходить до загального світогляду.

Дж. Морено також відомий як автор гіпотези про симпатію та її витоки. На його думку, людину можна привабити чи відкинути, залежно від того, чи має вона вроджений соціальний талант. Якщо так, то така людина може мати високий соціальний статус у групі. Ця гіпотеза зазнала серйозної критики в науковому середовищі. Його послідовники, особливо вітчизняні психологи, вважали, що співчуття – це саме поведінка людей у процесі спілкування, ідеологічні, морально-етичні особливості.

Американський психолог і соціолог Т. Ньюком вважав, що об'єкти спілкування повинні бути рівними і пов'язаними з взаємними очікуваннями, спільним інтересом до об'єкта спілкування. Учений стверджував, що ефект комунікативної взаємодії (взаємодії) проявляється у зближенні або дистанції позицій комунікатора і приймача щодо спільної теми, спрямованої на досягнення згоди між партнерами по спілкуванню [73].

Особливу увагу було приділено також книзі Дейла Карнегі «Як здобувати друзів і впливати на людей», популярність якої важко переоцінити в США та інших країнах. Рекомендації та спостереження Д. Карнегі були застосовані на практиці і стали корисним джерелом для подальшого вивчення вітчизняної літератури [21].

У наступні десятиліття з'явилися численні й різноманітні дослідження, серед яких з особливою ретельністю розглядалася проблема атракції при першому знайомстві, дружбі та коханні. Експерименти проводили переважно зі студентами, а результати представляли як універсальні. Пізніше виявилось, що більшість визначених детермінант привабливості не є загальними, а є лише поведінковими стимулами [48].

У 1950-1960-і роки ХХ століття Ерік Берн розробив метод психотерапевтичного аналізу транзакцій. Дослідник прагнув зробити психологію більш доступною для багатьох людей [5]. Його метод базується на психоаналітичних ідеях, а об'єктом дослідження є людська взаємодія та відносини, які виникають у результаті цієї взаємодії. Аналіз транзакцій – поради, якими обмінюються одержувачі під час розмови, допомагають виявити приховані мотиви нашої поведінки. Структурний аналіз (аналіз его-станів), аналіз ігор і життєвих ситуацій, можливих стратегічних сценаріїв дозволяють зрозуміти і адаптувати глибокі особистісні установки. У ході терапії людина вчиться пояснювати свої его-стани, створювати більш продуктивні моделі поведінки, планувати та запобігати негативним життєвим сценаріям тощо.

Наприкінці ХХ ст. проблема єдності груп вивчалася багатьма зарубіжними та вітчизняними дослідниками, які займалися груповими цілями

команди. Наявність, визначення та реалізація цілей групи залежать від подальшої діяльності або єдності групи. Роботи Л. Фестінгера, Д. Морено, Т. Ньюкома також вказують на необхідність звертати увагу на характер завдань, поставлених перед групою. Виникла необхідність створити класифікацію проблем, до якої доклав зусиль Ф. Стайнер. Він проаналізував процес співпраці в групі, зазначивши необхідність спільної участі на всіх етапах спілкування, будь то спільна перемога чи спільна поразка. Коли група потребує спільного вирішення проблеми, відбувається розшарування думок і бачень [47].

У 70-х роках минулого століття Ірвінг Дженіс відкрив інше явище і назвав його «групова думка». Дослідник зазначила, що група, перебуваючи у тісних стосунках, намагається досягти єдності думок у складних, екстремальних ситуаціях, а не дотримуватися адекватності, що впливає на адекватність ставлення до навколишнього середовища чи пізнання дійсності [67].

Також Ірвінг Дженіс звернув увагу на ступінь розшарування рішень групи, вказавши переваги та недоліки. Оскільки прийняття групових рішень є проблемою вираження волі окремої людини або певної групи людей і спрямоване на впевненість у виборі, визначення послідовності дій, вибір альтернативи, існують певні типи, перший з яких є поляризація груп. Цей соціально-психологічний феномен називає існування відмінностей, а іноді й полярних точок зору, які згодом формулюються в безкомпромісні рішення з протилежними поглядами.

Спостерігаючи за індивідуальними груповими дискусіями у виняткових або екстремальних умовах, І. Дженіс відкрив феномен «групового мислення».

Пізніше було визнано, що є найефективнішим у прийнятті правильного рішення. Це відносно висока згуртованість цієї групи, а не одностайне ставлення до індивідуальних рішень, сильне відчуття «нас». Незважаючи на велику популярність моделі І. Дженіс, вона не здолала усіх лабораторних випробувань.

Вітчизняна психологія плідно і неухильно працює над вивченням згуртованості як людської привабливості. Так, зокрема, В. Власенко вивчав взаємні оцінні ставлення між учителями та учнями [11]; Ю. Ільїна, Д. Ключова досліджували згуртованість як цілеспрямований прояв життєдіяльності малої групи [20]; Г. Коваль, В. Кисіль пропонують шляхи оптимізації згуртованості обдарованих учнів старшого шкільного віку, використовуючи рольові ігри [24] та ін.

Таким чином, у психології дослідження групової згуртованості ґрунтується на розумінні групи як системи міжособистісних стосунків, заснованих на емоціях. Також групова згуртованість розглядається як історично специфічна система суспільних відносин, що є головною визначальною причиною розвитку соціально-психологічних явищ у групі.

1.2. Особливості прояву групової згуртованості в міжособистісній взаємодії старшокласників

У суспільстві система взаємодій індивідів розвивається в процесі суспільного життя. Різні соціальні стосунки, зокрема в групі учнів старших класів, якій вони підпорядковані, зумовлені різноманіттям соціальних інтересів. Взаємостосунки, маючи об'єктивний характер, для кожного відображаються у його внутрішньому світі та набувають особистісного сенсу через індивідуальну поведінку, почуття, настрої тощо [9; 11; 16; 18; 20; 24; 26; 35; 51 та ін.].

Істотною ознакою суспільних відносин старших класів є соціально-психологічний аспект людей. Міжособистісні стосунки визначають тип спілкування (суперництво, співробітництво), його рівень вираження. На їх сформованість чинять вплив умови життя учня, емоційне забарвлення. Емоції дозволяють чинити вплив на учасників спілкування, змінюючи свою реакцію на тему обговорення.

Групові дослідження згуртованості проводилися у ХХ столітті. Американські дослідники К. Левін, Л. Фестінгер, Д. Картрайт, та інші. Згідно з цими висновками, групова згуртованість є своєрідним результатом дії сил, які утримують людей в групі. Поширена думка, що група задовольняє людину, якщо вона, що «вигоди» належності переважають не тільки «витрати», але й «вигоди», які можуть бути в будь-якій іншій групі чи поза її межами. З огляду на це, сили згуртованості визначають «баланс» ступеня привабливості себе та інших доступних груп старшокласників.

У дослідженні вчені зосереджувалися на емоційній стороні згуртованості студентських груп (К. Картрайт), когнітивно-оціночних аспектах згуртованості (Т. Ньюком, Ф. Хайдер), інтерактивних (М. Дейтч) та комунікативних факторах (К. Левін). Р. Кеттел розробив теорію групи «синталії». [71].

Симпатія та антипатія є рушійною силою об'єднання групи старшокласників. Б. Коллінз вибудував певну модель групової поведінки, яка охоплює два компоненти – завдяки прагненню до вирішення проблем і пов'язаної з міжособистісними стимулами. Ефективність поведінки студентської групи визначається перевагами вирішення проблем і міжособистісних стосунках [72].

Важливим чинником згуртованості групи учнів старших класів є соціально-психологічний клімат, якісна сторона міжособистісних стосунків як психологічні умови, які сприяють або заважають продуктивності спільної діяльності та різноманітному розвитку людини у групі [62, с. 61].

На думку Б. Коллінза, найважливішими ознаками соціально-психологічного клімату є [72] :

- довіра членів групи та високий рівень вимог;
- можливість висловлювати думку під час обговорення проблем групи;
- рівність керівників та підлеглих у прийнятті важливих для групи рішень;
- належне усвідомлення завдань та становища учасників групи;
- задоволеність належністю до групи;

- емоційна залученість та взаємодопомога в ситуаціях фрустрації;
- відповідальність кожним з її учасників;
- висока згуртованість усіх учасників групи.

Термін «взаємодія» надзвичайно неоднозначний. Звернення педагогів і психологів до цієї теми можна пояснити тим, що процеси взаємодії надзвичайно широко представлені в діяльності людини. У педагогічній, психологічній, консультаційній, організаційній, управлінській та багатьох інших видах діяльності функція взаємодії є провідною. Дослідники відзначають, що саме взаємодія забезпечує перетворення сукупності окремих операцій у єдину систему спільної діяльності [10; 13; 25; 47; 49; 52; 56; 64 та ін.].

Наукова психологія розглядає комунікацію як взаємодію людини, яка створює взаємні зв'язки, стосунки, спілкування, спільний досвід та діяльність. Вітчизняні психологи вивчали взаємодію через призму діяльності особистості В. Татенко [55] та ін.). Активне спілкування між людьми виникає як функція діяльності (об'єктно-орієнтована діяльність) та поведінки (пасивна взаємодія людини). Спілкування асоціюється з такими термінами, як «дія», «спілкування», «відносини». Психолого-педагогічні дослідження не показують єдності думок з точки зору їх чіткого окреслення, що не тільки вказує на відмінності у поглядах дослідників, але переконують, що поняття "взаємодія" багатовимірне та багатогранне.

Взаємодія (взаємодія), як пише С. Кожушко, є вихідним загальним поняттям, що включає процеси впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, їх взаємну обумовленість та обмін: взаємозв'язок суспільних явищ на рівні суспільства як ціле та окремі його групи. Сюди входять усі види соціальних процесів і діяльності людини; що виражається в організації спільної діяльності людей, спрямованої на здійснення спільної діяльності, досягнення спільної мети. У процесі спілкування відбувається обмін діяльністю, народжується спорідненість, діяльність двох суб'єктів координується, а також стабільність їх інтересів, планування спільної діяльності, розподіл функцій тощо. Діяльність

використовується для взаєморегулювання, взаємоконтролю, взаємовпливу, взаємодопомоги. Це означає залучення кожного учасника до спілкування щодо спільного завдання, з відповідним коригуванням діяльності, з урахуванням минулого досвіду, активізації власних можливостей та можливостей партнера»[25, с. 26].

Сучасні дослідження описують взаємодію людини за допомогою таких явищ, як взаєморозуміння (адекватність, точність та об'єктивність особистості партнера), взаємовплив (конкретний рівень взаємодії, один із явищ, що описують взаємодію), взаємна діяльність (у формі співпраці, взаємодопомоги), бездіяльність і відплата), стосунки (виражають бажання партнерів пережити певні види переживань і діяльності), спілкування.

Колектив старшокласників відрізняється своєю позицією старшого в школі.. Він характеризується ціннісно орієнтованою єдністю або розшаруванням на групи. Конфлікти виникають у цьому віці, в основному на основі цінностей. Залежно від того, які суб'єкти взаємодіють, можна виділити такі типи конфліктів: учень – учень; учень – вчитель; учень – батьки; вчитель – вчитель; вчитель – батьки; батьки – батьки [1; 11; 18; 19; 26; 52; 56].

Зміст і характер спілкування між учнями старших класів середньої школи та усіма категоріями партнерів визначається вирішенням проблем, пов'язаних із вирішенням проблем молоді та їх реалізацією як суб'єктів відносин. Характер змісту спілкування в цьому віці ціннісно орієнтований.

Підлітки та юнаки дізнаються про життєві цілі, моральні ідеали, норми та поведінку через взаємодію з однолітками . Намагаючись увійти в контакт один з одним , вони вчаться рольовій поведінці, формують і розвивають ділові якості, вчаться керувати і підкорятися, бути організатором і виконавцем. Спілкування в цьому віці найважливіша школа самоосвіти, якій підлітки та молодь приділяють велику увагу.

Для старшокласників міжособистісні конфлікти є звичним явищем. Повністю уникнути конфліктів у старших класах практично неможливо. В залежності від того, наскільки успішно проходить соціалізація особистості в

школі, засвоєння духовних і етичних цінностей то, відповідно, і зменшується інтенсивність конфліктів між учнями. Духовність багато в чому визначає дії та поведінку людей.

Важливу роль у запобіганні конфліктам відіграє дисципліна – здатність дати учневі свободу, необхідну для його повноцінного розвитку в межах розумного порядку [32].

Особистість учителя чинить значний вплив на поведінку поведінку учнів. Як указує А. Алова, це може проявлятися в різних аспектах. По-перше, стиль спілкування вчителя з іншими учнями є прикладом стосунків з однолітками. Особистий стиль спілкування та тактика педагогічної співпраці визначають найбільш безконфліктні стосунки між старшокласниками. По-друге, вчитель регулює конфліктні ситуації учнів. Залежно від ситуації може знадобитися адміністративне втручання або просто хороша порада. Залучення учнів до спільної діяльності, участь у вирішенні конфліктів з іншими учнями, особливо класними керівниками тощо [1, с. 18-27].

Часто спілкування вчителя зі старшокласниками продовжує базуватися на тих же принципах, що і з попередніми учнями, що дає вчителю можливість вимагати послуху. Цей тип відносин не відповідає віковим характеристикам учні, особливо до нового сприйняття себе, бажання зайняти позицію на в рівній основі з дорослими. Правильне спілкування неможливе без психологічної готовності вчителя до переходу на новий тип взаємин із старшокласниками.

У випускних класах характерним стає дружнє спілкування. Старшокласники розрізняють дружбу і товаришування, підкреслюючи довіру у стосунках. Конфіденційність особливо яскраво проявляється при обговоренні одних і тих же тем з друзями та знайомими. Старшокласники можуть належати відразу до кількох груп: діади, невеликої дружньої (5-6 осіб) або великої компанії (до 12-15 осіб). Велика група, наприклад, шкільний клас, може вмістити всі ці невеликі групи. Тому що

спілкування цих груп характеризується тим, що тема цих уроків служить лише приводом, фоном для спілкування[4].

Коло комунікації учнів збільшується за рахунок того, що залучаються все більше однолітків протилежної статі. Спілкування хлопців і дівчат досить інтенсивне і регулярне. Дружнє спілкування між хлопцями та дівчатами відбувається переважно в тих групах, до яких належать учні старших класів. Зміст цього спілкування, його інтенсивність багато в чому визначаються життям колективу, формами його організації. Дружнє спілкування може відбуватися поза колективом. Вона заснована на вибірковості уподобань. Розвиток доброзичливого спілкування в різних колективах неоднаковий: в одних – його майже немає, в інших – дуже інтенсивно [9].

Дружнє спілкування іноді виникає як епідемія: для варто, щоб з'явився позитивний неформальний лідер в класі чи групі і з яким шукають дружнього спілкування. Коло спілкування учнів старших класів розширюється за рахунок залучення дорослих. На думку В. Власенка, для старшокласників важливість довірчого спілкування з дорослими полягає насамперед не в отриманні тієї чи іншої інформації, а в умінні знайти розуміння своїх проблем, співчуття та допомогу у їх вирішенні [11].

Отже, спілкування старшокласників відтворює процеси впливу один на одного. Люди пов'язані з суспільством розгалуженою системою зв'язків. Їх основними елементами є об'єкти спілкування, тема спілкування – те, про що повідомляється, і механізм свідомого регулювання відносин між суб'єктами. Конкретний зв'язок має форму контакту та фактичного спілкування, але контакт – це перший крок у реальному спілкуванні. Це також може бути незалежним явищем, яке не переростає у взаємодію. Такий контакт поверхневий, швидкоплинний, між суб'єктами немає системи дій, немає згуртованості. Насправді, взаємодія – це систематична, регулярна діяльність суб'єктів, спрямована впливати один на одного.

Основними показниками ефективності формування та розвитку групи старшокласників завжди є два явища – психологічна згуртованість та соціально-психологічний клімат [15; 20; 24; 35].

Психологічна злагодженість групи старшокласників є особливістю системи внутрішньогрупових стосунків, яка показує ступінь узгодженості оцінок, настанов і поглядів групи на предмети, людей, ідеї, події, які перебувають у групі. Специфічними показниками психологічної згуртованості є рівень взаємної симпатії в міжособистісних і привабливість (корисність) групи для її членів (чим більше людей задоволені своєю групою).

Таким чином, до основних чинників згуртованості учнів старших класів належать подібність основних ціннісних орієнтацій учасників групи; чіткість та визначеність цілей групи; демократичний стиль керівництва; взаємозалежність членів команди в процесі спільних дій; порівняно невеликий розмір групи; відсутність конфліктних мікрогруп; престиж і традиції групи.

Висновки до першого розділу

У розділі представлено теоретичні засади дослідження проблеми згуртованості старшокласників у процесі взаємодії.

Аналіз досліджень проблеми згуртованості вказує на багатогранність цього явища та взаємозв'язок між індивідуальними, груповими та міжгруповими факторами. Також простежується певна стійкість у дослідженнях зарубіжних психологів щодо вивчення згуртованості групи поза контекстом широких соціальних відносин.

У вітчизняній психології основним методологічним підходом до вирішення проблеми згуртованості групи є принцип єдності соціальних і психологічних факторів.

Розкрито, що дослідження групової згуртованості у зарубіжних дослідженнях ґрунтується на розумінні групи як системи міжособистісних стосунків, заснованих на емоціях. Натомість у вітчизняній психології групова

згуртованість розглядається як історично специфічна система суспільних відносин, що є головною визначальною причиною розвитку соціально-психологічних явищ у групі.

Розкрито, що міжособистісні стосунки визначають тип спілкування (суперництво, співробітництво), його рівень вираження (більш-менш успішне, ефективне співробітництво). На їх формування впливають умови життя учня, емоційне забарвлення. Соціально-психологічний клімат, якісний аспект міжособистісних стосунків проявляється як сукупність психологічних умов, які сприяють або заважають продуктивній співпраці та різноманітному розвитку членів групи.

Основними показниками ефективності формування та розвитку групи старшокласників завжди є два явища – психологічна згуртованість та соціально-психологічний клімат.

Таким чином, до основних чинників згуртованості старшокласників належать подібність основних ціннісних орієнтацій учасників групи; чіткість та визначеність цілей групи; демократичний стиль керівництва; взаємозалежність членів команди в процесі спільних дій; порівняно невеликий розмір групи; відсутність конфліктних мікрогруп; престиж і традиції гурту.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЗГУРТОВАНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У МІЖОСОБИСТІСНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

2.1. Структура, організація та методичний апарат дослідження

Логіка складання емпірико-діагностичної програми вивчення згуртованості старшокласників в міжособистісній взаємодії стосується вивчення комунікативних та характерологічних особливостей особистості, навичок організації учнівської групи, особистісних особливостей учасників, інтересу до групового спілкування.

Організація дослідження передбачала створення програмно-методичного забезпечення та його структурно-логічна градацію. Постановка завдань передбачала розробку комплексної та системної програми досліджень.

Організація емпіричного дослідження передбачає чотири етапи.

На першому етапі дослідження було зосереджено на первинному ознайомленні з проблемою та результатами цього попереднього дослідження, головним чином на виборі напряму дослідження, розробці цілей і завдань, визначенні та виборі об'єкта, предмета та методів дослідження.

Другий етап дослідження був присвячений вивченню психологічної згуртованості старшокласників у процесі. Цей етап передбачав аналіз теоретичних джерел вітчизняних та зарубіжних дослідників з цього питання.

Третій етап дослідження – обґрунтування обраного набору психодіагностичних методик шляхом конкретизації суб'єктивного, проєктивного та об'єктивного підходів.

На четвертому етапі викладаються результати дослідження, які показують деякі особливості прояву згуртованості старшокласників та можливі рекомендації щодо подальшого дослідження описаної проблеми.

Таким чином, досліджено стан наукової проблеми, проаналізовано основні погляди вчених на окреслене явище, визначено категоріально-

понятійний апарат досліджуваної проблеми. Отримані результати були використані в якості основи для визначення завдань, розробки програми досліджень і збору матеріалу, визначення етапів дослідження, вибір методів, адекватних меті і завданням дослідження, а також кількісним і якісним аналізом даних.

Для досягнення цілей дослідження були використані такі методи: *теоретичний* (аналіз проблем на основі вивчення наукової літератури: порівняння, абстрагування, систематизація та узагальнення наукової інформації); *емпіричні* (комплекс психодіагностичних методів) та *математичні статистичні методи* (знаходження середніх показників, кореляційний аналіз) для аналізу результатів.

Загалом вибір методу починається з окремого дослідження, оскільки він дозволяє ідентифікувати предмет, сформулювати проблему, окреслити процес дослідження [14, с. 28]. Таким чином, суть експериментального методу полягає у цілеспрямованому створенні умов, які забезпечують активне вираження досліджуваного фактора (змінної) та реєстрацію змін, а також можливість експериментатора активно втручатися у ситуацію дослідження та досліджуваного. Цей метод детально вивчений в експериментальній психології. Деякі дослідники (Л. Бурлачук) закликають до другого методу – психодіагностичного, який має певні властивості і який узагальнює багато специфічних прийомів, включаючи тести [14, с. 29].

Психодіагностичний метод – метод дослідження, що дозволяє отримати точні кількісні та якісні характеристики досліджуваних індивідуальних психічних особливостей відповідно до основних вимог до розробки та використання діагностичних методик – норм, достовірності та обґрунтованості [14, с. 30]. Основною особливістю психодіагностичного методу є його вимірювальна та дослідницька спрямованість, завдяки чому досліджуване явище кваліфікується кількісно (і якісно). Психодіагностичний метод визначається суб'єктивними, проєктивними, об'єктивними підходами, які включають відомі методики.

При суб'єктивному підході діагноз ставиться на основі інформації, яку суб'єкт повідомляє про себе, тобто самоопису (самооцінки) особистості, стану, поведінки в певних ситуаціях. Для діагностики використовуються численні особисті анкети, запитання про стан і настрої, думки, а також опитувальники, анкети тощо [14, с. 30].

Проективний підхід полягає в діагностиці на основі аналізу характеристик зовнішньої взаємодії з нейтральним, безособовим матеріалом, який стає об'єктом проєкції через невизначеність. Методи проективного підходу включають моторно-експресивний, перцептивно-структурний та апперцептивно-динамічний (С. Розенцвейг) [45].

Об'єктивний підхід передбачає, що діагноз ставиться на основі успіху (ефективності) та методу (характеристик) діяльності. Це включає методи діагностики особистісних характеристик (з метою «вимірювання» інтелектуальних характеристик індивіда); тести інтелекту (визначають рівень його інтелектуального розвитку); спеціальні тести здібностей. Кожен підхід використовує подібні прийоми без чітких меж.

При виборі необхідного методу першочергове значення має метод як об'єкт дослідження. Лише після того, як психолог визначить предмет психологічного дослідження, він може обрати інструмент оцінки психологічних явищ з урахуванням його методологічних та технологічних особливостей.

2.2. Дослідження соціометричного статусу старшокласників

Для виявлення якісних та кількісних індивідуальних відмінностей між старшокласниками використовувалися психологічні тести та анкети. Визначення внутрішньогрупового статусу учасників процедури проводилося за допомогою соціометричного методу групового дослідження – *«Методика діагностики міжособистісних стосунків («Соціометрія») Дж. Морено* .

Метою соціометричної процедури в цьому випадку є виявлення "соціометричних позицій", тобто відносного авторитету учасників групи на основі симпатії-антипатії – де крайні полюси – «зірки» та «аутсайтери». Позиція кожного учасника групи визначається шляхом проведення певних «виборів» у всій групі за певними критеріями.

Оскільки дослід планувався у старших класах, то було вибрано групову форму проведення [70].

У соціометричних дослідженнях можна виділити послідовні кроки, кожен з яких потребує певних методологічних підходів.

На *першому* етапі були обрані питання, які найбільш об'єктивно відображали соціометричну (емоційну) структуру групи.

Метод соціометрії заснований на гіпотетичному емоційному виборі, зробленому всіма членами групи в межах заданого критерію (основи).

«Вибір» – одиниця вимірювання та аналізу соціометрії. Виражає індивідуальне ставлення людини до інших членів її групи в певних ситуаціях, є показником співчуття чи антипатії. Це означає, що групу (усіх її учасників) попросили уявити досить емоційно напружену ситуацію, яка зацікавила б більшість респондентів, і на папері зробити вибір за чи проти різних членів групи.

Наступним кроком є заповнення соціометричної матриці, яка представляє собою таблицю, в яку ми ввели первинні соціометричні дані. Ця таблиця містить повний список цієї групи, як по горизонталі, так і по вертикалі. Обробка на цьому етапі – внесення даних у таблицю про те, хто кого вибрав, а хто був відхилений кожним учасником групи. Ще два рядки заповнюються таблиці, в якій підраховується сума виборів та відмов, отриманих кожним членом групи від інших.

Таким чином, кожен учасник опитування отримує два бали. З точки зору теоретичної соціометрії, ці оцінки можна розглядати як числові вирази статусу особистості в групі, точніше в системі емоційних уподобань між людьми. Виходячи з отриманих сум, можна вирішити, які учасники групи

найбільш приємні, чи багато в групі мають середній статус, чи є непопулярні члени групи та до яких категорій вони належать.

Статус учнів визначається кількістю отриманих результатів [45]. Оскільки в нашому випадку учням було дозволено зробити 5 варіантів вибору, категорії статусів визначаються таким чином:

1 – «зірки»: 9 і більше виборів;

2 – «популярні»: 4 – 8 виборів;

3 – «непопулярні»: 3 – 1 вибори;

4 – «аутсайдери»: більше 9 негативних вибори при відсутності або малій кількості позитивних виборів або лише негативні вибори;

5 – «ізолювані»: жодного вибору.

Далі були визначені діагностичні параметри соціометричних досліджень та їх інтерпретація.

Категорії статусу 1 і 2 («зірки» і «популярні») є сприятливими. Вони були об'єднані під назвою «високий статус». Усі інші групи були об'єднані під назвою «низький статус».

Виходячи з цього, можна сказати, наскільки сприятливий статус кожного молодого людини в групі для визначення соціального статусу студента в колективі. Можливо, наскільки бажаний старшокласник у системі міжособистісних відносин, незалежно від того, співчувають йому однокласники чи ні. Залежно від цього можна говорити про емоційне благополуччя старшокласників у міжособистісних стосунках на уроці (додаток А).

2.3. Методи дослідження міжособистісних стосунків та емоційної сфери старшокласників

Методика діагностики спрямованості особистості Б. Басса представлена у формі опитувальника, що складається з 27 точкових думок, кожна з яких має три можливі відповіді, що відповідають трьом типам особистісної орієнтації [45]. Респондент повинен вибрати одну відповідь, яка найкраще висловлює

його думку або відповідає дійсності, та іншу, яка, навпаки, найбільш віддалена від його думки або найменш відповідає реальності. Відповідь "найбільше" отримує 2 бали, "найменший" – 0, не вибраний – 1 бал. Бали, зібрані в усіх 27 точках, підсумовуються окремо для кожного типу орієнтації.

Методика передбачає такі орієнтації:

1. Зосередженість на собі (Я) – орієнтація на пряму винагороду та задоволення незалежно від роботи та працівників, агресивність у досягненні статусу, влада, схильність до суперництва, дратівливість, тривога, замкнутість у собі.

2. Зосередженість на спілкуванні (О) – бажання підтримувати стосунки з людьми за будь-яких обставин, зосередженість на спільній діяльності, але часто на шкоду конкретним завданням або щирій допомозі людям, зосередженість на соціальному прийнятті, групова залежність, потреба в прихильності та емоційні стосунки з людьми.

3. Зосередження на справі (Д) – зацікавленість у вирішенні бізнесових проблем, найкращому виконанні роботи, зосередженні на діловому співробітництві, умінні відстоювати справу на користь власної думки, що корисно для досягнення спільної мети.

Опитувальник складається з 27 пунктів. На кожен з них є три варіанти (додаток Б)

Методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі був у співавторстві з Р. Лефоржем та Р. Сазеком і має на меті вивчити уявлення суб'єкта про себе та ідеальне «Я», а також вивчити стосунки в групах. Цей прийом демонструє переважне ставлення людей до самооцінки та рецензування [45].

Метод складається з набору 128 узагальнюючих характеристик, згідно з якими респондент оцінює своє "я" на момент опитування (за схемою "так" чи "ні"). Після того, як респондент оцінив себе, нараховуються бали за кожну з восьми октантів, що відповідає конкретному варіанту міжособистісного спілкування (додаток В).

Октанти, що мають найбільше балів відповідають стилю поведінки людей у міжособистісних стосунках. Якості, що не перевищують 8 балів, характерні для гармонійних особистостей. Показники, що перевищують 8 балів (до 12), вказують на виділення характеристик, визначених цим октаном. Шкала від 14 до 16 вказує на серйозні труднощі соціальної адаптації. Низькі бали (0-3) для всіх октанів можуть бути пов'язані з невизначеністю респондента. Інтерпретація даних ДМС повинна зосереджуватися насамперед на перевазі одного октану над іншим, а не на абсолютних значеннях.

При дослідженні міжособистісних відносин часто виділяють два фактори: домінування-підпорядкування та доброзичливість-агресивність. Саме ці фактори визначають загальне враження людини в процесах людського сприйняття. Поведінка члена групи оцінюється двома змінними, аналіз яких здійснюється в тривимірному просторі, який формується трьома вісями: домінування-підпорядкованість, дружелюбність-недружелюбність, емоційність-аналітичність.

Для представлення основних соціальних орієнтацій Т. Лірі розробив умовну схему у вигляді галузевого кола. У цьому колі на горизонтальній і вертикальній осях позначено чотири орієнтації: панування-підпорядкування, доброзичливість-ворожість. Ці сектори, у свою чергу, поділяються на вісім. Для ще більш точного опису коло поділено на 16 секторів, але частіше використовуються восьмикутники, які так чи інакше орієнтовані щодо двох основних осей.

Прояви кожної особистісної якості складаються з чотирьох ступенів вираженості:

0-4 – низький рівень, якщо ця якість рідко подибована;

5-8 – помірний рівень, якість проявляється відповідно до обставин (адаптивна поведінка);

9-12 – високий рівень, якість часто проявляється, іноді недоречна (нездатність адаптуватися);

13-16 – занадто висока, якість проявляється постійно може збити з пантелику індивіда і оточуючих його людей (екстремальна поведінка).

Залежно від ступеня прояву кожна якість може бути по-різному названа, і супроводжується певними поведінковими особливостями, графічно зображеними на рис. 1.1.

Анкета містить 128 оціночних думок, з яких 16 балів формуються для кожного з восьми типів стосунків, ранжованих за зростаючою інтенсивністю.

Т. Лірі запропонував використовувати прийом оцінки спостережуваної поведінки людей, тобто поведінки при оцінці інших («з боку»), оцінці себе, близьких, опису ідеального «Я». Відповідно до цих діагностичних рівнів, посібник із відповідей змінюється.

Максимальний бал становить 16 балів, але він розділений на чотири рівні вираження:

0-4 бали – низький – адаптивна поведінка;

5-8 балів – помірний – адаптивна поведінка;

9-12 балів – високий – нездатність адаптуватися;

12-16 балів – екстремальний – патологічно неадекватна поведінка.

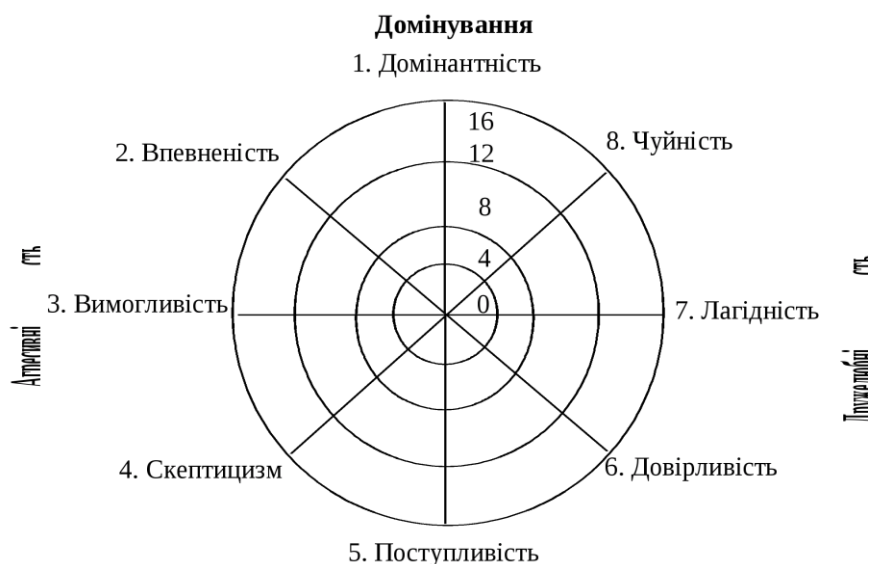

Рис. 1.1. Кругова психограма особистісних якостей (за Т. Лірі)

Різні напрямки діагностики дозволяють визначити тип особистості, а також порівняти дані за окремими аспектами. Наприклад, «соціальне Я», «справжнє Я», «мої партнери» тощо.

Методика може бути представлена респонденту або у вигляді списку (в алфавітному або випадковому порядку), або на окремих картках. Його просять викласти ті висловлювання, які відповідають його уявленню про себе, що стосуються іншої людини чи її ідеалу.

В результаті за кожне октантове число бали нараховуються за допомогою спеціального «ключа» в анкеті. Отримані бали переносяться на дискограму, а відстань від центру кола відповідає кількості точок цього октанту (0-16). Кінці векторів з'єднані між собою для формування особистого профілю.

За спеціальними формулами показники визначають два основних чинники: домінування і дружелюбність.

$$\text{Домінування} = (I - V) + 0,7? (VIII + II - IV - VI)$$

$$\text{Доброзичливість} = (VII - III) + 0,7? (VIII - II - IV + VI)$$

Якісний аналіз отриманих даних проводиться шляхом порівняння дискограм, які показують різницю поглядів різних людей. Методичні прийоми дають можливість вивчати проблему психологічної сумісності і часто використовуються у практиці сімейного консультування, групової психотерапії та соціально - психологічного тренінгу.

Методика «Експрес-діагностика характерологічних особливостей особистості – особистісний опитувальник Г. Айзенка «J.E.P.I» використовується для визначення характеристик основного характеру, пов'язаного з емоційною сферою [14, 67-78]. Анкета складається з 56 запитань (додаток В).

Дослідження виявляє типи особистості: екстраверт, інтроверт, емоційно лабільний, емоційно стабільний.

Однак ці типи майже відсутні в описі тесту, тому краще вказати чотири комбінації екстравертних та інтровертних типів, які мають зростаючі

характеристики емоційної стійкості та емоційної лабільності (це відоме «коло» Г. Ю. Айзенка).

Методика дослідження емоційної чутливості за Г.С. Абрамовою – проєктивна методика, що досліджує емоційну чутливість, емпатію, здатність розрізняти характер емоцій та їх інтенсивність, створювати відповідність між вербальним і невербальним вираженням емоцій [45, с. 245-269].

Матеріал стимулу представлений у чотирьох малюнках, на яких зображені персонажі, обличчя яких виражають певні переживання.

Щоб передати переживання персонажа, кожен учень повинен намалювати лінію відповідного кольору. Інтенсивність переживання повинна відобразитися в довжині лінії. Також необхідно виражати свій емоційний досвід під час навчання кольоровою лінією.

Кожен колір відповідає певному досвіду: червоний – захват, синій – тривога, помаранчевий – радість, фіолетовий – тривога, жовтий – задоволення, чорний – похмурий, зелений – спокій.

2.4. Аналіз результатів дослідження та їх інтерпретація

Загалом у експерименті брали участь 33 старшокласники віком 16-17 років (17 юнаків та 16 дівчат), що навчаються в 11 класі Комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький лицей № 11 Луцької міської ради».

Соціометрію Дж. Морено перевіряли за допомогою форм, що містять три набори запитань. За основу були взяті відповіді, що стосуються емоційного критерію. Учні мали зробити 5 варіантів.

В результаті соціометричного дослідження для вивчення структури статусу групи ми визначили такі середні показники статусних категорій, які представлені в таблиці. 2.1.

Статусна структура класу 11-В виглядає наступним чином:

1 – «зірочки»: 4 учні;

2 – «помірно популярні»: 8 учнів;

3 – «непопулярні»: 17 учнів;

4 – «аутсайдери»: 3 учні.

Таблиця 2.1

Середня кількість виборів за статусними категоріями соціометричного дослідження

Статусна група	Середня кількість виборів
«Зірки»	11
«Популярні»	7
«Непопулярні»	4
«Аутсайдери»	- 10

На рис. 2.1 графічно зображено середню кількість виборів згідно статусної структури класу.

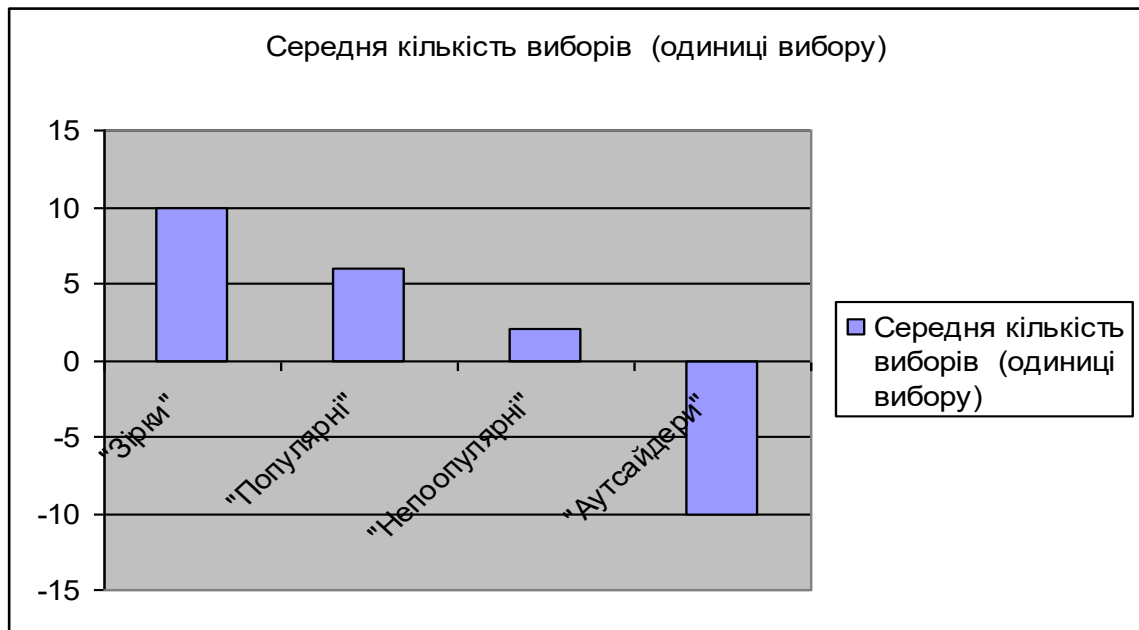

Рис. 2.1. Діаграма розподілу середньої кількості виборів згідно статусної структури групи

У відсотковому відношенні структура групи наведена на рис. 2.2 у вигляді кругової діаграми.

Таким чином ми бачимо, що до категорії членів зі сприятливим статусом (I і II групи) входять 13 учнів (40 %). Це група «високостатусних». Вони отримали високе і середнє число виборів. Група, до якої увійшли учні з несприятливим статусом, нараховує 20 осіб чоловік (65 %). Це група «низькостатусних». В цілому рівень благополуччя взаємовідносин, який кваліфікується як «коефіцієнт благополуччя взаємовідношення» (КБВ) в класі можна оцінити як низький.

«Індекс ізоляції» - відсоток учасників групи становить 0%. У цьому випадку можна сказати, що структура класового статусу не є повною і відсутність сегрегації є позитивним показником групи в цілому.

Рис. 2.2. Статусна структура групи у відсотках

Дослідження спрямованості особистості здійснювалось за методикою Б. Басса (див. дод. Б). Ми отримали наступні результати.

«Я» (*Спрямованість на себе (Я)*) – орієнтація на пряму винагороду праці та задоволення незалежно від роботи та співробітників, агресивність у досягненні статусу, влади, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність, замкнутість) – серед юнаків 6 (32,4%), серед дівчат – 5 (27,8%);

«О» (*Спрямованість на спілкування (О)*) - бажання в будь -якому випадку підтримувати стосунки з людьми, зосереджуватися на спільній діяльності, але

часто за рахунок конкретних завдань або щирої допомоги людям, зосереджуватися на соціальному прийнятті, груповій залежності, потребі в прихильності та емоційні стосунки з людьми) – серед хлопчиків – 6 (33,4%), серед дівчат – 6 (34,7%);

«Д» (*Спрямованість на справу (Д)* – зацікавленість у вирішенні бізнес-задач, найкращий результат, орієнтація на ділову співпрацю, здатність відстоювати на користь справи власну думку, яка корисна для досягнення загальної мети) – серед юнаків 7 (38,8 %), серед дівчат – 7 (42 %).

Загалом: «Я» – обирає 11 осіб (33,0%); «О» – відбирає 12 осіб (36,3%); «Д» – обирають 12 осіб (36,6%).

Таким чином, результати даного тесту показують, що самоорієнтація частіше зустрічається серед юнаків, а за концентрацією та зосередженістю на спілкуванні результати кількісно рівномірно розподілені і відсоток переважає серед дівчат, оскільки тестованих юнаків більше.

Проаналізувавши результати дослідження за методикою Т. Лірі, ми отримали наступні результати (табл. 2.2; табл. 2.3).

Таблиця 2.2

Результати дослідження за методикою діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі серед юнаків

Показник	Автори-тарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Підпорядковуваний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстичний
0-4 бали – низька	11	5	8	4	4	5	7	4
5-8 балів – помірні	3	5	2	2	6	6	5	6
9-12 балів – висока	1	4	2	6	4	2	3	6
13-16 балів – екстремальна	1	2	4	4	2	3	1	0

Таким чином, згідно з результатами дослідження міжособистісних стосунків Т. Лірі, можна сказати, що і хлопчики, і дівчатка мають різне ставлення до оточуючих у групі дослідження. Загалом у групі переважають середні показники.

Таблиця 2.3

Результати дослідження за методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі серед дівчат

Показник	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозрілий	Підпорядковуваний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстичний
0-4 бали – низька	5	4	5	4	9	8	8	5
5-8 балів – помірна	7	7	7	8	6	6	3	5
9-12 балів – висока	3	3	3	5	2	2	3	3
13-16 балів – екстремальна	2	1	2	1	2	1	1	2

За допомогою методики Г. Айзенка ми досліджували у старшокласників вираженість екстраверсії–інтроверсії, емоційної лабільності–емоційної стабільності з урахуванням рівня відкритості старшокласників.

В результаті дослідження статусних груп за допомогою особистісного опитувальника Г. Айзенка визначено склад соціометричних груп за вищенаведеними характеристиками у відсотках. Результати наведено в таблиці 2.4 та табл. 2.5.

З таблиці видно, що і «зірки», і «аутсайтери» майже стовідсоткові екстраверти. Тому ознаки екстраверсії слід розглядати разом з ознаками емоційної лабільності – стабільності. «Зірки» також мають максимальний ступінь відкритості. Якщо взяти загалом благополучну групу за статусом («зірки» і «популярні»), то результати дослідження цього методу наочно показано на рис. 2.3.

Таблиця 2.4

**Ступінь вираженості по групах характеристик особистості
за методикою Г. Айзенка «J.E.N.I.» (у відсотках)**

Особистісні характеристики	«Зірки»	«Популярні»	«Непопулярні»	«Аутсайдери»
Екстраверти	99	76	75	99
Емоційно лабільні	66	64	49	34
Екстраверти з рисами емоційної лабільності	68	84	32,3	32,3
Екстраверти з рисами емоційної стабільності	32	14	33,4	0
Інтраверти з рисами емоційної стабільності	0	0	8,3	0
Інтраверти з рисами емоційної лабільності	0	0	8,3	0
Екстраверти емоційно урівноважені	0	0	8,3	65,7
Амбіверти лабільні	0	0	8,4	0
Відкритість (правдивість)	99	74	37,2	57,2

Таблиця 2.5

Результати опитування за методикою С. Айзенка «J.E.N.I.»

	Особистісні типи	«Високостатусні»	«Низькостатусні»
		у відсотках	
1	Екстраверти	91	81
2	Емоційно лабільні	91	38,6
3	Екстраверти з рисами емоційної лабільності	82	33
4	Екстраверти з рисами емоційної стабільності	8,5	28,4
5	Інтраверти з рисами емоційної стабільності	8,5	7,6
6	Інтраверти з рисами емоційної лабільності	0	7,6
7	Екстраверти емоційно урівноважені	0	18,8
8	Амбіверти лабільні	0	7,6
9	Відкритість (правдивість)	73	47,2

Серед учнів з низьким статусом значно переважають представники екстравертного лабільного типу. Емоційно лабільні люди (за Г. Айзенком) помітно чутливі, тривожні, вразливі, дуже чутливі до подій (рис. 2.3).

Таким чином, таблиці та гістограма показують, що перша («високий статус») соціометрична група має вищі бали за шкалою «емоційної привабливості» та кількість суб'єктів, які екстравертовані з емоційною нестабільністю. Різниця становить 50,5 та 49 відсотків відповідно.

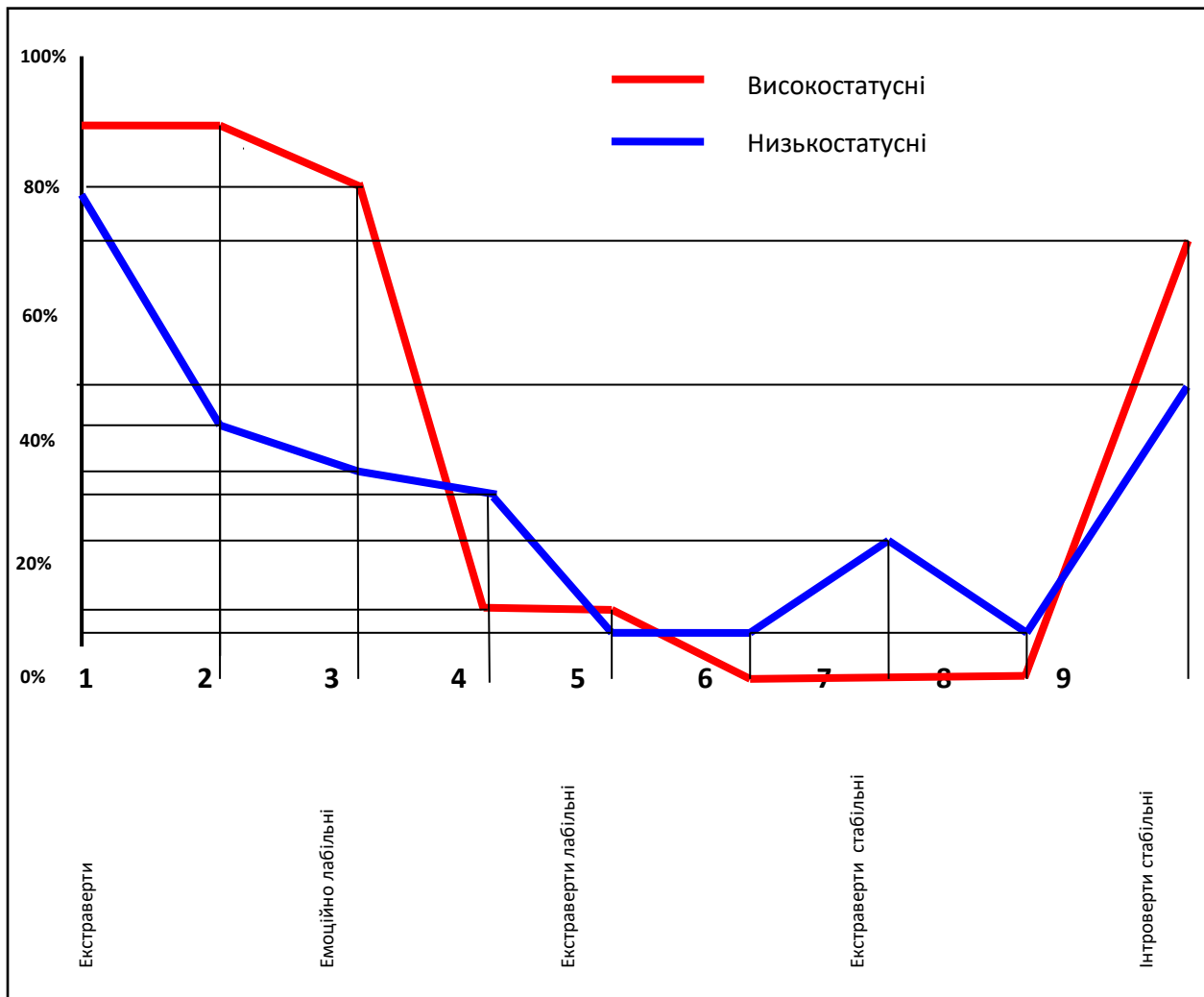

Рис. 2.3. Графік-гістограма співвідношення особистісних типів за методикою Г. Айзенка «J.E.N.I.»

Крім того, друга група досліджуваних з несприятливим соціометричним статусом (група "низького статусу") має більше варіантів типів особистості, тобто вони більш неоднорідні за складом відповідно до цієї класифікації.

До першої групи належать найвищі (26,7%) показники за шкалою відкритості.

Сила кореляції між рівнем соціометричного статусу та емоційною лабільністю відповідно до загальної класифікаційної системи кореляцій оцінюється як помірна і відповідає $r = 0,373$. Це означає, що можна сказати, що соціометрична привабливість зростає зі збільшенням емоційної привабливості статус старшокласників.

Для визначення загальної емоційної чутливості та актуального емоційного напруження старшокласників було використано проективну методику за Г. Абрамової «Емоційна сенситивність».

Під час виконання завдання учні відобразили емоції чотирьох героїв на малюнках у вигляді кольорових ліній певної довжини. Вони також зобразили свій емоційний стан під час дослідження кольоровою лінією. Загальна довжина ліній зображується в загальній емоційній чутливості.

Емоційний стрес визначався за типом емоції, що виникла під час опитування. Йому поставили відповідну оцінку за силою відчуття: *радість* – 5 балів, *радість*, *тривога* – 4 бали, *стурбованість* – 3 бали, *задоволеність* – 2 бали, *спокій* – 1 бал.

Результати вираженості емоційної чутливості за групою статусу розподілили наступним чином (табл. 2.6.).

Таким чином, результати опитування показують, що кожна група «зірок» і майже стовідсоткових аутсайдерів» має середню емоційну чутливість.

Ці показники представлені в таблиці та рисунку, які характеризують високостатусну та низькостатусну групи (табл. 2.7., рис. 2.4).

Таблиця 2.6

**Результати дослідження рівня емоційної чутливості
в залежності від статусної структури групи**

Статусна група	Емоційна чутливість			
	Низька	Середня	Підвищена	Висока
«Зірки»	0	99	0	0
«Популярні»	0	0	33	68
«Непопулярні»	18	9	46	28
«Аутсайтери»	0	99	0	0

Таблиця 2.7

Результати дослідження рівня розвитку емоційної чутливості

Рівень емоційної чутливості	«Високостатусні»	«Низькостатусні»
Високий	43,5 %	22,4 %
Підвищений	21,3 %	36,7 %
Середній	34,4 %	22,4 %
Низький	0 %	15,1 %

Серед високого статусу немає представників з високою емоційною чутливістю. Більшість представників мають високу емоційну чутливість. Істотних відмінностей у досліджуваних властивостях немає.

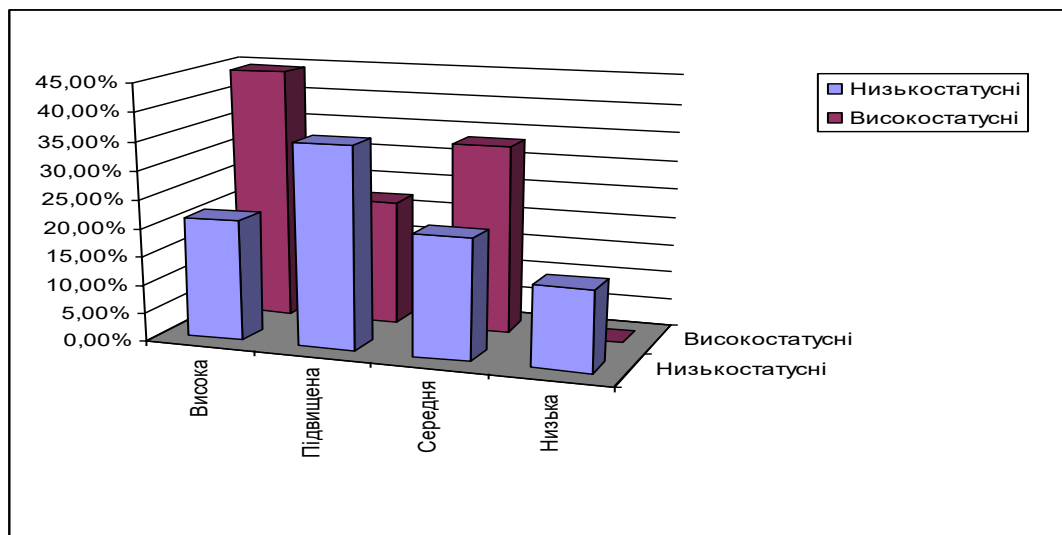

Рис. 2.4. Розподіл досліджуваних у групах по рівням емоційної чутливості

Щодо власне емоційного напруження, то показники двох загальних груп представлені в наступній таблиці 2.8 і рис. 2.5.

Група з високим статусом лідирує в спокійних і врівноважених емоціях під час співбесіди і майже однорідна в цьому відношенні.

Таблиця 2.8

Результати дослідження актуального емоційного стану

Власна емоція на момент обстеження	Високостатусна група	Низькостатусна група
Спокій	88%	29,3 %
Задоволення	12%	15,3 %
Радість	0%	15,1 %
Захват	0%	13,1 %
Неспокій	0%	6,2 %
Тривога	0%	6,2 %
Не змогли визначитись	0%	13,1 %

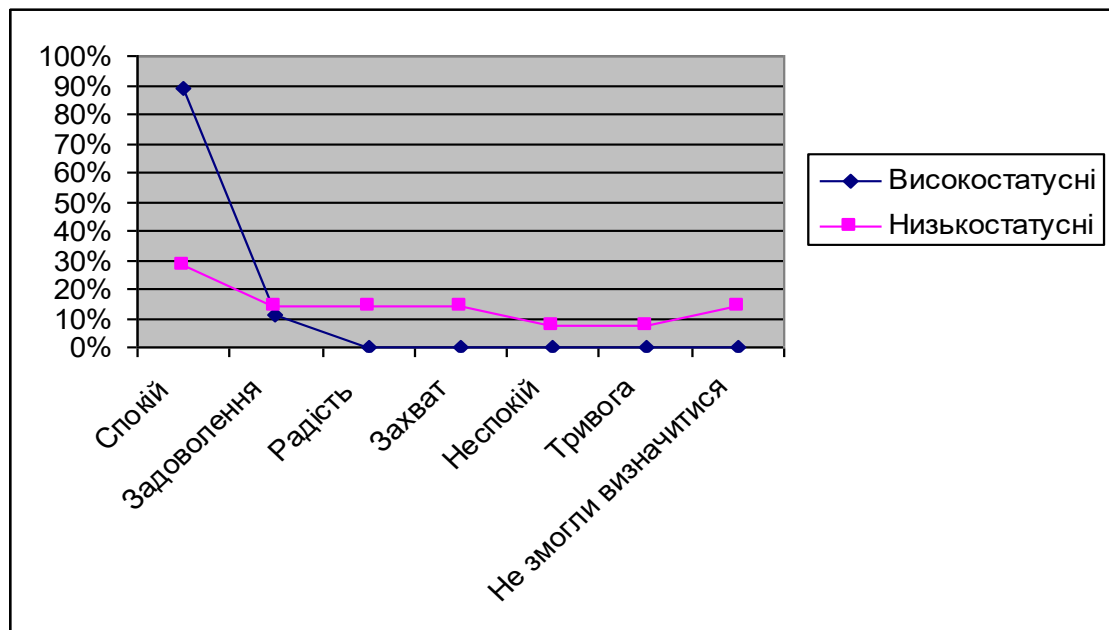

Рис. 2.5. Графік розподілу старшокласників за актуальними емоційними станами

Низькостатусна група характеризується різноманітністю емоційних станів та їх більшою вираженістю, неврівноваженістю та невпевненістю.

Встановлено кореляційний зв'язок між соціометричним статусом та емоційною чутливістю старшокласників $r = 0,210$. За загальною класифікацією кореляцій така кореляція вважається слабкою.

Таким чином, результати опитування показують, що група «зірок» і «аутсайдерів» однаково майже стовідсотково відзначена середньою емоційною чутливістю. І показник емоційної чутливості як фактор статусної позиції слід розглядати не окремо, а разом з іншими характеристиками емоційності.

У досліджуваних, які не змогли визначити свій емоційний стан, бракує навичок рефлексії. Вони також не можуть розрізнити емоційний стан своїх однолітків. Цей факт свідчить про те, що під час тестування випробовувані відчувають емоційний стрес. За цим показником існують суттєві відмінності між високою та низькою статусними групами молоді.

Перші були лише низької та дуже низької напруги. Низький статус має різні показники емоційного стресу, переважаючи від помірного до високого.

Показники рівня емоційної напруженості за структурою групового статусу представлені в таблиці. 2.9 та рис. 2.6.

Таблиця 2.9

Рівень емоційної напруженості досліджуваних під час опитування

Рівень емоційної напруженості	Високостатусна група	Низькостатусна група
Дуже низький	88 %	27%
Низький	12 %	13%
Середній	0 %	13%
Високий	0%	27%
Дуже високий	0%	11%
Не змогли визначитися	0%	11%

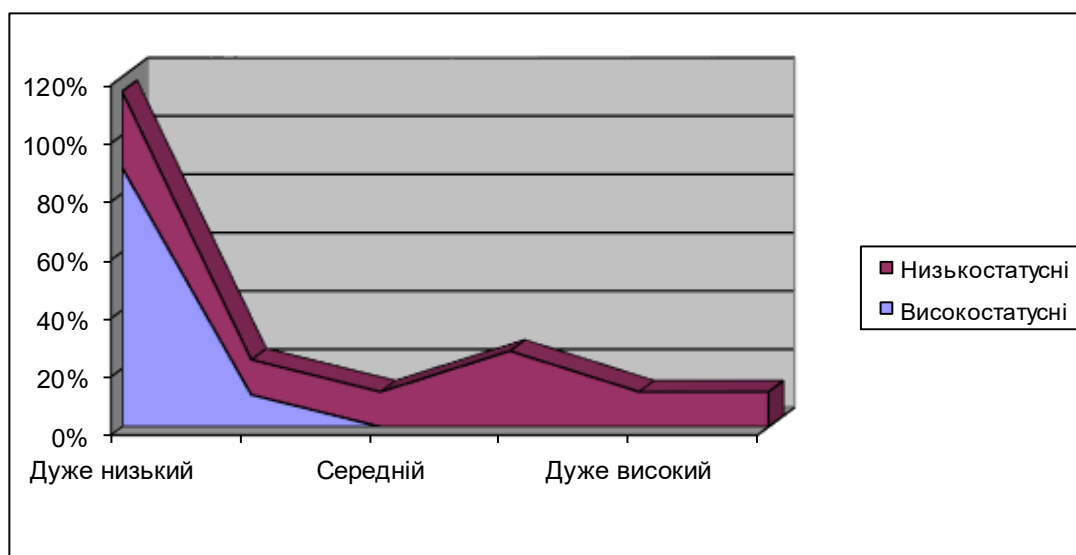

Рисунок 2.6. Діаграма ступеню вираженості емоційної напруженості по групах

Коефіцієнт кореляції між соціометричним статусом та емоційним стресом становить 0,577. Цей результат показує негативну лінійну кореляцію середньої

щільності. Рівень значущості 0,01. Це досить висока надійність кореляції, достовірне статистичне рішення щодо її значущості.

Характерно, що група студентів із низьким статусом має вищу емоційну стабільність і водночас більшу емоційну напругу під час дослідження.

Висновки до другого розділу

При виборі необхідного методу, методики психодіагностики, першочергове значення має такий критерій, як об'єкт дослідження. Тільки після визначення предмета психологічного дослідження можна вибрати інструмент оцінки психологічних явищ з урахуванням його методологічних і технологічних особливостей.

Таким чином, міжособистісні стосунки проявляються у дуже різних сферах людського існування, які суттєво відрізняються один від одного і мають різні психологічні детермінанти.

Важливо було використати соціометрію (Дж. Морено) для вивчення групи старшокласників, які добре знали один одного. Він дав важкі для інтерпретації результати в дослідженні в групі, де студенти мають різний рівень міжособистісного пізнання. У результаті соціометричного опитування ми виявили, що 13 учнів (40%) належать до категорії представників групи «високого статусу». Вони перемогли на високих і середніх виборах. У групі неблагополучних студентів 20 осіб (65%). Це група з «низьким статусом». Загалом рівень благополуччя відносин, який кваліфікується як «коефіцієнт благополуччя взаємостосунків» (КБВ) у класі, можна оцінити як низький. «Індекс ізоляції» становить 0%, що свідчить про неповну статусну структуру класу. У цьому випадку відсутність ізоляції є позитивним показником для всієї групи.

Отримані результати за допомогою методики «Спрямованість особистості Б. Басса», указують, що самоорієнтація була більш поширеною серед хлопців, а з точки зору спрямованості на справу і спрямованості на спілкування

результати були рівномірно розподілені у кількісному вираженні, а дівчат переважали результати у відсотковому співвідношенні.

За результатами проведення методики діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі можна стверджувати, що як серед юнаків, так і серед дівчат у досліджуваній групі зустрічається яскраво виражені всі типи ставлення до оточуючих. Загалом по групі переважають середні показники.

Результати дослідження за допомогою особистісного опитувальника Г. Айзенка «J.E.P.I показують, що соціометрична група «високого статусу» має вищі бали за шкалою «емоційної привабливості» та кількість суб'єктів, які екстравертовані з емоційною нестабільністю. Різниця становить 50,5% та 49% відповідно. Крім того, існує більше варіантів типів особистості «низького статусу», тобто вони більш неоднорідні за складом відповідно до цієї класифікації. Найвищі (26,7%) показники за шкалою відкритості належать до першої групи.

В цілому можна відзначити, що зі зростанням емоційної привабливості зростає соціометричний статус старшокласника.

Отримані результати за методикою «Емоційна сенситивність» показують, що група «зірок» і група «аутсайдерів» майже кожна стовідсотково вирізняється середніми рівнями емоційної чутливості.

Група з високим статусом лідирує у царині спокійних і врівноважених емоціях під час співбесіди і майже є однорідною в цьому відношенні. Низькостатусна група характеризується різноманітністю емоційних станів та їх більшою вираженістю, неврівноваженістю та невпевненістю.

Встановлено кореляційний зв'язок між соціометричним статусом та емоційною чутливістю старшокласників $r = 0,210$. Відповідно до загальної класифікації кореляцій, така кореляція вважається слабкою. Таким чином, результати дослідження показують, що група «зірок» та «аутсайдерів» однаково характеризується середнім рівнем емоційної чутливості майже стовідсотково. Учні, які не змогли визначити свій емоційний стан, не мають

навичок рефлексії. Вони також не можуть розрізняти емоційний стан своїх однолітків.

Коефіцієнт кореляції між соціометричним статусом та емоційним стресом становить 0,577. Цей результат показує негативну лінійну кореляцію середньої щільності. Рівень значущості 0,01. Це досить висока надійність кореляції, достовірне статистичне рішення щодо її значущості.

Характерно, що група досліджуваних з низьким статусом має вищу емоційну стійкість і в той же час у них вищий емоційний стрес під час навчання.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі представлено теоретико-емпіричне дослідження проблеми згуртованості старшокласників у процесі взаємодії.

Аналіз досліджень проблеми згуртованості вказує на багатогранність цього явища та взаємозв'язок між індивідуальними, груповими та міжгруповими факторами. Також простежується певна стійкість у дослідженнях зарубіжних психологів щодо вивчення згуртованості групи поза контекстом широких соціальних відносин.

Розкрито, що дослідження групової згуртованості у зарубіжних дослідженнях ґрунтується на розумінні групи як системи міжособистісних стосунків, заснованих на емоціях. Натомість у вітчизняній психології групова згуртованість розглядається як історично специфічна система суспільних відносин, що є головною визначальною причиною розвитку соціально-психологічних явищ у групі.

У вітчизняній психології основним методологічним підходом до вирішення проблеми згуртованості групи є принцип єдності соціальних і психологічних факторів.

Обґрунтовано, що основними показниками ефективності формування та розвитку групи старшокласників завжди є два явища – психологічна згуртованість та соціально-психологічний клімат.

Визначено, що основними чинниками згуртованості старшокласників є: подібність основних ціннісних орієнтацій учасників групи; чіткість та визначеність цілей групи; демократичний стиль керівництва; взаємозалежність членів команди в процесі спільних дій; порівняно невеликий розмір групи; відсутність конфліктних мікрогруп; престиж і традиції групи.

В результаті емпіричного дослідження встановлено, що емоційна сфера особистості старшокласника впливає на механізм його емоційного ставлення, злагожденість у взаємодії, формування його позиції в групі. Доведено існування зв'язку між соціометричним статусом старшокласника,

особливостями його емоційної сфери та згуртованістю групи в процесі взаємодії.

Згуртованості групи сприяють такі чинники: рівень емоційної привабливості, співчуття, спосіб спілкування в групі та провідний соціальний мотив, характеристики та якості індивідів, прийняття рішень і стиль керівництва в групі.

Результати емпіричного дослідження показали, що згуртованість є ключовим соціально-психологічним чинником розвитку групової роботи для учнів старших класів, а також ціннісно орієнтованої єдності, соціометричного статусу та емоційної експансивності.

Дослідження не охоплює всіх аспектів проблеми згуртованості в процесі міжособистісної взаємодії між учнями старших класів. Плідним тлом подальших досліджень є емоційні, мотиваційні характеристики міжособистісних стосунків старшокласників та шляхи їх оптимізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алова А. Вирішення шкільних конфліктів. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. 2013. № 9. С. 18–27.
2. Арканова О. Ю. Психологія взаємин : монографія. Київ : КММ, 2009. 120 с.
3. Ануфрієва Н. М. Внутрішньоособистісні протиріччя та конфлікти: сутність і особливості прояву. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. Київ, 2006. Вип. 26. С. 5–8.
4. Андрієвська В. Психологічний довідник учителя в 4-х книгах ; за заг. ред. С. Максименка. Київ : Главник, 2005. 416 с.
5. Берн Е. Що ти кажеш після привітання? Психологія людської долі = What do You Say After You Say Hello: The Psychology of Human Destiny / пер. з англ. Р. В. Клочка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 432 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади : наук. вид. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
7. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади : наук. вид. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
8. Варій М.Й., Ординський В.Л. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 376 с.
9. Вакулюк А. О. Підходи до визначення місця групових цінностей в структурі соціально-психологічного клімату учнівського колективу. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науководослідної роботи за період 2017–2018 рр.* (16–17 трав. 2019 р.) : у 2-х т. Вінниця, 2019. Т. 1. С. 171–172. URL: <https://jpvvs.donnu.edu.ua/issue/view/220>
10. Велитченко Л. К. Педагогічна взаємодія : теоретичні основи психологічного аналізу : монографія. Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. 355 с.
11. Власенко В. В. Вчителі – учні : психологія взаємних оцінних ставлень. Київ : УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1995. 154 с.

12. Вікова психологія: Навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
13. Гаврющенко В. Теоретичні основи дослідження міжособистісної взаємодії в психології. *Вісник Львівського університету*. Серія: Психологічні науки. Львів, 2021. Вип. 11. С. 37–47.
14. Галян І.М. Психодіагностика: навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2009. 464с.
15. Голубєв С. М. Соціально-психологічні складові згуртованості трудового колективу. *Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця* : матеріали V наук.-практ. конф., 26–27 листоп. 2020 р. : тези доп. Одеса, 2020. С. 282–283.
16. Долгова О. В. Формування організаційних та управлінських умінь старшокласників у діяльності учнівського самоврядування. Наукові записки. Серія: Психолого-педагогічні науки / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. Ніжин, 2014. Вип. 5. С. 84–89. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/542>
17. Завада В. П. Ціль як основа самореалізації старшокласників. *Витоки педагогічної майстерності : збірник наукових праць* / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка ; [редкол.: М. І. Степаненко (голов. ред.) та ін.]. Полтава, 2011. Вип. 8, ч. 2. С. 111–114.
18. Зливков В.Л., Агачева Ю.А. Атракція як чинник єдності процесів виховання, розвитку й навчання у гармонізації спільно розподільної діяльності . *Вісник НТУУ “КПІ”*. Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 1’2010. С. 105-112.
19. Зубаль Н. Г. Матеріали діагностичного дослідження розвитку учнів та учнівських колективів. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. № 6. С. 73–80.
20. Ільїна Ю. Ю., Ключєва Д. Д. Згуртованість як цілеспрямований прояв життєдіяльності малої групи. *Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі* : зб. тез наук.-практ. конф., 5–6 квіт. 2019. Київ, 2019. С. 123–125. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/8962>

21. Карнегі Д. Як здобувати друзів і впливати на людей. Харків: КМ-БУКС. 2022. 327 с.
22. Карпенко Є. В. Вікова та педагогічна психологія : акт. студії сучасних укр. учених : навч. посіб. Дрогобич : Посвіт, 2014. 150 с.
23. Класному керівнику: створення й розвиток колективу класу / Уклад. А.Г. Дербеньова, А.В. Кундельська. Харків : Основа, 2012. 276 с.
24. Коваль Г. В., Кисіль Є. С. Оптимізація згуртованості обдарованих дітей старшого шкільного віку засобами рольових ігор. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Соціологія.* 2012. Т. 184, вип. 172. С. 125–128. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2012_184_172_28
25. Кожушко С. Взаємодія як філософське й психологічне поняття. *Освіта регіону.* №4. 2013. С. 25-30.
26. Колесник О. Перетворення середовища школи в середовище колективу. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід.* 2010. № 2. С. 21–23.
27. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. Київ : Либідь, 1995. 304 с.
28. Коць М. О. Майбутній вчитель: готовність до професійного спілкування : навч. посіб. Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. 164 с.
29. Кузнєцов М.А., Особливець Я. А. Емоційно-вольові та особистісні особливості впевненої поведінки. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія.* № 46. Ч. I. Харків : ХНПУ, 2013. С. 96–109.
30. Кулешова О.В. Вікова і педагогічна психологія. Київ : Любідь, 2001. 246 с.
31. Лагейда І.І., Тименко В.М. Як ми оцінюємо людей, а люди нас. *Практична психологія та соціальна робота .* 2000. №5. С. 38-41.
32. Ложкін Г. В., Пов’якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2007. 416 с.

- 33.Лякішева А. Проблема групової згуртованості: аналіз наукових досліджень. *Вища школа*. 2013. № 5. С. 93–102.
- 34.Максименко С. Д., Забродський М. М. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя : сутність і шляхи формування). Київ : Главник, 2005. 112 с.
- 35.Мирончук Н. М. Культура міжособистісних взаємин старших підлітків: теоретичні й методичні основи формування : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. 184 с.
- 36.Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 688с.
- 37.Мусатов С. О. Педагогічна комунікація в людському бутті та професійній діяльності. Сучасний вчитель як суб'єкт пед. комунікації : наук.-метод. посіб. ; за ред. С. О. Мусатова. Київ : Наук. думка, 2003. С. 9–31.
- 38.Нестерова М. Соціальна згуртованість та інклюзія в освіті: європейські практики молодіжної роботи. *Вища освіта України*. 2019. № 2. С. 45–49.
- 39.Обозов М.М. Психологія міжособистісних відносин. Київ : Либідь, 1990. 191 с.
- 40.Оптимізація групової взаємодії в малих групах : посібник / за наук. ред. П. П. Горностая ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 126 с.
- 41.Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : навчальний посібник. Київ : Академ видав, 2005. 448 с.
- 42.Охрімчук Р. М. Такт учителя як засіб гармонізації педагогічної системи. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 1. С. 41–47.
- 43.Походенко С.В. Особливості соціалізації підлітків у мікросередовищі. Проблеми соціалізації сучасних підлітків . Запоріжжя. 1998. 243 с.
- 44.Приходько Ю.О. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. Київ : Каравела, 2012. 328 с.

45. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник. Уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище]. Вид. 2-ге, випр. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 612 с.
46. Психологія особистості : Словник-довідник ; за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
47. Психологія спілкування і взаємодії людей. Соціальна психологія : навч.-метод. посібник ; за ред. Л. Е. Орбан, В. Д. Хруща. Івано-Франківськ : Плай, 1994. С. 10–21.
48. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття. Київ : Вища школа, 1995. 614 с.
49. Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Психологічна структура педагогічної діяльності. Ч. I : навч. посіб. Київ : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. 217 с.
50. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: Навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006. 360 с.
51. Серeda О. Досвід спілкування старшокласників і вибір майбутньої професії. *Соціальна психологія*. 2007. № 6. С. 155–162.
52. Скиба Г. Стан дослідження проблеми формування суб’єкт-суб’єктної взаємодії старшокласників у педагогічній теорії. *Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць* [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. Київ, 2018. С. 56–60.
53. Скрипченко О.В. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Каравела, 2001. 416 с.
54. Смолюк С. В. Особливості міжособистісних взаємин підлітків з різними соціальними групами. *Сприяння здоров’ю дітей та молоді: теоретико-методичні аспекти* : матеріали 4 Міжнар. соц.-пед. конф. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; [голов. ред. П. М. Гусак]. Луцьк, 2009. С. 587–593.
55. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу: монографія. Київ : Міленіум, 2008. 216 с.

56. Технології розв'язання конфліктів у педагогічній взаємодії : навч. метод. посіб. для студ. вищ. навч. закладів ; Г. В. Ложкін, М. О. Коць, Т. В. Петровська, І. Ю. Зубкова. Луцьк : РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 154 с.
57. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : [навч. посіб.]. Київ : Марич, 2009. 232 с.
58. Титаренко Т. М. Структура і функції життєвих домагань особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Київ, 2004. Т. 6. Вип. 2. С. 290–295.
59. Трофімов Ю.Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А. Психологія. За ред. Ю.Л. Трофімова. 3-тє вид., стереотип. Київ : Либідь, 2001. 560 с.
60. Туріщева Л.В. Психологічні тренінги для школярів. Харків : Основа, 2012. 124 с.
61. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
62. Шевченко Л. О. Тренінгові заняття для учнів 9-11 класів «Згуртування учнівського колективу». *Психологічна допомога в розвитку особистості* : зб. автор. програм. / упоряд. О. М. Самойлюк О. М. Полтава, 2019. С. 461–472.
63. Швень Я. Л. Соціальна згуртованість суб'єктів освітнього процесу в умовах соціально-психологічної адаптації в новій українській школі. *Методист*. 2018. № 6. С. 50–57.
64. Щербан Т. Д. Психологія навчального спілкування : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 346 с.
65. Цимбалюк І. Девідентні проблеми психологічної служби освіти. *Психолог*. № 10–11, 2004. С. 21-28.
66. Чмир Т. В. Вольова сфера особистості: теоретичні аспекти [Електронний ресурс]. *Психологія: реальність і перспективи*. 2015. Вип. 4. С. 277-280. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2015_4_75

67. Janis Irving L. (1989). *Key decisions: leadership in policy development and crisis management*. New York: Free Press Wikipedia site: wiki5.ru
68. Lewin K., and Dorwin Cartwright (Ed.). *Field theory in social science*. New York: Harper? 1951. 237 p.
69. Melibruda J. Ja-Tu-My. *Psychologiczne możliwości ulepszania kontaktów międzyludzkich*. Warszawa: Nasza Księgarnia. 1980. 256 p.
70. Moreno J. L. (1978) *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. *Beacon*, N.Y. : Beacon House Inc. cxiv; 763 p.
71. Cattell R. B. *Structured personality learning theory*. New York: Praeger. 1983. 239 p.
72. Collins Randall. *Sociology since Mid-century: Essays in Theory Cumulation*. New York, Academic Press; Italian edition 1993. 321 p.
73. Newcomb T.M. An approach to the study of communicative acts. *Psychol. Rev.*, 1953, v. 60, p. 293-304.
74. Festinger L. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford University Press, 1962. 291 c.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник «Методика діагностики міжособистісних та міжгрупових відносин («Соціометрія») Дж. Морено.

Позитивний формальний критерій:

1. З ким би ви хотіли спільно працювати?
2. До кого з учнів вашого класу ти звернешся за допомогою у навчанні?

Негативний формальний вибір:

3. З ким би ви не хотіли б разом працювати?
4. До кого з учнів вашого класу ти не хотів би звертатися за допомогою?

Питання для позитивного вибору в емоційній (неформальній) сфері:

5. Кого б з групи ти запросив би на день народження?
6. З ким із вашого класу ти б пішов у кількадечний похід?

Негативний неформальний критерій:

7. Кого б з групи ти не хотів би запрошувати на день народження?
8. З ким би з учнів вашого класу ти не пішов би у похід?

**Тестовий матеріал до методики діагностики
спрямованості особистості Б. Басса**

1. *Найбільше задоволення я отримую від:*

- А. Схвалення моєї роботи;
- Б. Усвідомлення того, що робота зроблена добре;
- В. Усвідомлення того, що мене оточують друзі.

2. *Якби я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то я хотів би бути:*

- А. Тренером, який розробляє тактику гри;
- Б. Відомим гравцем;
- В. Вибраним капітаном команди.

3. *Здається, кращим педагогом є той, хто:*

- А. Проявляє інтерес до учнів і до кожного має індивідуальний підхід;
- Б. Викликає інтерес до предмету, так що учні із задоволенням поглиблюють свої знання в цьому предметі;
- В. Створює в колективі таку атмосферу, при якій ніхто не боїться висловити свою думку.

4. *Мені подобається, коли люди:*

- А. Радуються виконаній роботі;
- Б. Із задоволенням працюють в колективі;
- В. Прагнуть виконати свою роботу краще за інших.

5. *Я хотів би, щоб мої друзі:*

- А. Були чуйні і допомагали людям, коли для цього трапляється нагода;
- Б. Були вірні і віддані мені;
- В. Були розумними і цікавими людьми.

6. *Кращими друзями я вважаю тих:*

- А. З ким складаються хороші взаємостосунки;
- Б. На кого завжди можна покластися;
- В. Хто може багато чого досягти в житті.

7. *Найбільше я не люблю:*

- А. Коли у мене щось не виходить;
- Б. Коли псуються відносини з товаришами;
- 8. Коли мене критикують.

8. *По-моєму найгірше, коли педагог:*

- А. Не приховує, що деякі учні йому несимпатичні, насміхається і жартує над ними;
- Б. Викликає дух суперництва в колективі;
- 8. Недостатньо добре знає предмет, який викладає.

9. *У дитинстві мені найбільше подобалося:*

- А. Проводити час з друзями;
- Б. Відчуття виконаних справ;
- В. Коли мене за що-небудь хвалили.

10. *Я хотів би бути схожим на тих, хто:*

- А. Добився успіху в житті;
 Б. По-справжньому захоплений своєю справою;
 В. Вирізняється дружелюбністю і доброзичливістю.
11. *В першу чергу школа повинна:*
 А. Научити вирішувати завдання, які ставить життя;
 Б. Розвивати перш за все індивідуальні здібності учня;
 В. Виховувати якості, що допомагають взаємодіяти з людьми.
12. *Якби у мене було більше вільного часу, більш охоче за все я використовував би його:*
 А. Для спілкування з друзями;
 Б. Для відпочинку і розваг;
 В. Для своїх любимих справ і самоосвіти.
13. *Найбільших успіхів я добиваюся, коли:*
 А. Працюю з людьми, які мені симпатичні;
 Б. У мене цікава робота;
 В. Мої зусилля добре винагороджуються.
14. *Я люблю коли:*
 А. Інші люди мене цінують;
 Б. Відчуваю задоволення від добре виконаної роботи;
 В. Приємно провожу час з друзями.
15. *Якби про мене вирішили написати в газеті, мені б хотілося щоб:*
 А. Розповіли про яку-небудь цікаву справу, пов'язану з навчанням, роботою, спортом і т.п., в якому мені довелося брати участь;
 Б. Написали про мою діяльність;
 В. Обов'язково розповіли про колектив, в якому я працюю.
16. *Краще всього я вчуся, якщо викладач:*
 А. Має до мене індивідуальний підхід;
 Б. Зуміє викликати у мене інтерес до предмету;
 В. Влаштує колективні обговорення проблем, що вивчаються.
17. *Для мене немає нічого гіршого, ніж:*
 А. Образа особистої гідності;
 Б. Невдача при виконанні важливої справи;
 В. Утрата друзів.
18. *Найбільше я ціную:*
 А. Успіх;
 Б. Можливості хорошої спільної роботи;
 В. Здоровий практичний розум і кмітливість.
19. *Я не люблю людей, які:*
 А. Вважають себе гірше за інших;
 Б. Часто сваряться і конфліктують;
 В. Заперечують проти всього нового.
20. *Приємно, коли:*
 А. Працюєш над важливою для всіх справою;
 Б. Маєш багато друзів;
 В. Викликаєш захоплення і всім подобаєшся.

21. *Здається, в першу чергу керівник повинен бути:*

- А. Доступним;
- Б. Авторитетним;
- В. Вимогливим.

22. *У вільний час я охоче прочитав би книги:*

- А. Про те, як заводити друзів і підтримувати хороші відносини з людьми;
- Б. Про життя знаменитих і цікавих людей;
- В. Про останні досягнення науки і техніки.

23. *Якби у мене були здібності до музики, я вважав за краще б бути:*

- А. Диригентом;
- Б. Композитором;
- В. Солістом.

24. *Мені б хотілося:*

- А. Придумати цікавий конкурс;
- Б. Перемогти в конкурсі;
- В. Організувати конкурс і керувати ним.

25. *Для мене найважливіше знати:*

- А. Що я хочу зробити;
- Б. Як досягти мети;
- В. Як організувати людей для досягнення мети.

26. *Людина повинна будуватися до того, щоб:*

- А. Інші були нею задоволені;
- Б. Перш за все виконати своє завдання;
- В. Його не потрібно було дорікати за виконану роботу.

27. *Краще всього я відпочиваю у вільний час:*

- А. У спілкуванні з друзями;
- Б. Переглядаючи розважальні фільми;
- В. Займаючись своєю улюбленою справою.

КЛЮЧ

№ п/п.	Я	О	Д	№ п/п.	Я	О	Д
1	А	В	Б	15	Б	В	А
2	Б	В	А	16	А	В	Б
3	А	В	Б	17	А	В	Б
4	В	Б	А	18	А	Б	В
5	Б	А	В	19	А	Б	В
6	В	А	Б	20	В	Б	А
7	В	Б	А	21	Б	А	В
8	А	Б	В	22	Б	А	В
9	В	А	Б	23	В	А	Б
10	А	В	Б	24	Б	В	А
11	Б	В	А	25	А	В	Б
12	Б	А	В	26	В	А	Б
13	В	А	Б	27	Б	А	В
14	А	В	Б				

**Текст опитувальника до методики діагностики
міжособистісних відносин Т. Лірі**

Поставте знак "+" проти тих визначень, які відповідають Вашому уявленню про себе (якщо немає цілковитої впевненості, знак "+" не ставте).

1. Інші думають про нього прихильно	30. Схвальний
2. Справляє враження на оточуючих	31. Чуйний до закликів про допомогу
3. Уміє розпоряджатися, наказувати	32. Безкорисливий
4. Уміє наполягти на своєму	33. Здатний викликати захоплення
5. Володіє відчуттям власної гідності	34. Користується повагою в інших
6. Незалежний	35. Володіє талантом керівника
7. Здатний сам потурбуватися про себе	36. Любить відповідальність
8. Може проявити байдужість	37. Упевнений в собі
9. Здатний бути суворим	38. Самовпевнений і напористий
10. Строгий, але справедливий	39. Діловитий і практичний
11. Може бути щирим	40. Любить змагатися
12. Критичний до інших	41. Строгий і крутий, де треба
13. Любить поплакатися	42. Невблаганний, але неупереджений
14. Часто зажурений	43. Дратівливий
15. Здатний проявити недовір'я	44. Відкритий і прямолінійний
16. Часто розчаровується	45. Не терпить, щоб ним командували
17. Здатний бути критичним до себе	46. Скептичний
18. Здатний визнати свою неправоту	47. На нього важко справити враження
19. Охоче підкоряється	48. Образливий, педантичний
20. Поступливий	49. Легко бентежиться
21. Благородний	50. Невпевнений у собі
22. Захоплюється і схильний до наслідування	51. Поступливий
23. Поважний	52. Скромний
24. Шукає схвалення	53. Часто вдається до допомоги інших
25. Здатний до співпраці	54. Дуже шанує авторитети
26. Прагне вжитися з іншими	55. Охоче приймає поради
27. Дружелюбний, доброзичливий	56. Довірливий і прагне радувати інших
28. Уважний і ласкавий	57. Завжди люб'язний в поводженні
29. Делікатний	58. Дорожить думкою оточуючих
	59. Товариський і злагідний

60. Добросердий
61. Добрий, вселяє упевненість
62. Ніжний і м'якосердий
63. Любить піклуватися про інших
64. Безкорисливий, щедрий
65. Любить давати поради
66. Справляє враження значущості
67. Начальницько-наказовий
68. Владний
69. Хвалькуватий
70. Гордовитий і самовдоволений
71. Думає тільки про себе
72. Хитрий і обачливий
73. Нетерпимий до помилок інших
74. Самокорисливий
75. Відвертий
76. Часто недружній
77. Озлоблений
78. Скаржник
79. Ревнивий
80. Довго пам'ятає образи
81. Схильний до самобичування
82. Соромливий
83. Безініціативний
84. Покірливий
85. Залежний, несамостійний
86. Любить підкорятися
87. Надає іншим ухвалювати рішення
88. Легко потрапляє впросак
89. Легко попадає під вплив друзів
90. Готовий довіритися будь-якому
91. Прихильний до всіх розбору
92. Всім симпатизує
93. Прощає все всім
94. Переповнений надмірним співчуттям
95. Великодушний і терпимий до недоліків
96. Прагне протегувати
97. Прагне до успіху
98. Чекає захоплення від кожного
99. Розпоряджається іншими
100. Деспотичний
101. Сноб (судить про людей за рангом і достатком а не за особистими якостями)
102. Пихатий
103. Егоїстичний
104. Холодний, черствий
105. Уїдливі, глузливий
106. Злобний, жорстокий
107. Часто гнівливий
108. Бездушний, байдужий
109. Злопам'ятний
110. Проїнятий духом суперечності
111. Упертий
112. Недовірливий і підозрілий
113. Боязкий
114. Сором'язливий
115. Відрізняється надмірною готовністю підкорятися
116. М'якотілий
117. Майже ніколи нікому не заперечує
118. Ненав'язливий
119. Любить, щоб його опікали
120. Надмірно довірливий
121. Прагне здобути розташування кожного
122. Зі всіма погоджується
123. Завжди доброзичливий
124. Усіх любить
125. Дуже поблажливий до оточуючих
126. Прагне утішити кожного
127. Піклується про інших у шкоду собі
128. Псує людей надмірною добротою

Додаток Г

Текст опитувальника до методики «Експрес-діагностика характерологічних особливостей особистості - особистісний опитувальник С. Е. Айзенк «J.E.P.I»

Інструкція. Запишіть на аркуші відповідей своє прізвище, ім'я та інші дані. Вам пропонується відповісти на 56 питань. Відзначте хрестиком відповіді «так» або мінусом відповідь «ні». Відповідайте швидко і точно. Немає хороших та поганих відповідей. Усі питання спрямовані на з'ясування вашого звичного способу поведінки.

1. Чи подобається тобі перебувати в гамірливому та веселому товаристві?
2. Чи часто ти відчуваєш потребу в допомозі інших дітей?
3. Коли тебе запитують про що - небудь, ти, як правило, швидко знаходиш відповідь?
4. Чи буваєш ти дуже сердитим, дратівливим?
5. Чи часто в тебе змінюється настрій?
6. Чи буває так, що тобі іноді більше подобається бути на самоті, ніж зустрічатися з іншими дітьми?
7. Чи заважають тобі заснути різні думки?
8. Чи завжди ти виконуєш усе відразу так, як тобі радять?
9. Чи подобається тобі насміхатися над кимось?
10. Чи було коли-небудь так, що тобі ставало сумно без особливих на те причин?
11. Чи можеш ти сказати про себе, що, загалом, ти дуже весела людина?
12. Чи порушував ти коли-небудь правила поведінки в школі?
13. Чи бувало іноді так, що тебе майже все дратувало?
14. Чи подобалася б тобі така робота, де всі справи потрібно було б виконувати дуже швидко?
15. Чи було такс коли-небудь, що тобі довірили таємницю, але ти через якісь особливі причини не зміг її зберегти?
16. Чи можеш ти без значних зусиль розвеселити компанію, що нудьгує?
17. Чи буває так, що твоє серце починає швидко битися, навіть якщо ти зовсім не хвилюєшся?
18. Якщо ти бажаєш познайомитися з іншим хлопчиком або дівчинкою, чи починаєш розмову першим?
19. Чи ти говорив коли-небудь неправду?
20. Чи легко ти засмучуєшся, коли тебе лають за що-небудь?
21. Тобі подобається постійно жартувати та розповідати веселі історії своїм друзям?
22. Чи почуваш ти себе іноді стомленим без особливої на те причини?
23. Ти завжди виконуєш те, Що тобі наказують дорослі?
24. Ти, зазвичай, завжди буваєш усім задоволений?

25. Чи можеш ти сказати про себе, що ти вразливіший за інших?
26. Тобі завжди подобається гратися з іншими дітьми?
27. Чи було такс коли-небудь, що тебе попросили вдома допомогти по господарству, але ти з якихось причин не зміг цього зробити?
28. Чи буває так, що в тебе іноді без особливих причин наморочиться голова?
29. Чи буває в тебе іноді таке відчуття, що тобі усе набридло?
30. Чи подобається тобі інколи повихвалятися?
31. Чи буває так, що коли ти перебуваєш серед інших дітей, то ти, як правило, мовчиш?
32. Ти, як правило, швидко приймаєш рішення?
33. Ти галасуєш іноді в класі, коли відсутній вчитель?
34. Чи сняться тобі іноді страхітливі сни?
35. Чи буває, що ти так хвилюєшся, що не маєш змоги всидіти на місці?
36. Чи можеш ти веселитися, не стримуючи себе, в товаристві дітей?
37. Чи легко тебе засмутити?
38. Чи доводилося тобі говорити про кого-небудь погано?
39. Чи можеш ти іноді сказати про себе, що ти безтурботна людина?
40. Якщо ти опиняєшся в дурному становищі, то чи потім довго буваєш засмученим з цієї причини?
41. Ти їси всяку їжу, яку тобі пропонують?
42. Коли тебе що-небудь просять, а ти не в змозі це зробити, чи з легким серцем ти відмовляєш?
43. Чи подобається тобі часто ходити у гості?
44. Чи був хоч би один раз у житті такий момент, коли тобі не хотілося жити?
45. Чи було так, щоб ти коли-небудь був нечемним у розмові з батьками?
46. Як ти вважаєш, чи сприймають тебе як веселу людину?
47. Ти часто відволікаєшся, коли виконуєш уроки?
48. Чи буває зрідка так, що тобі не хочеться брати участь у загальних розвагах?
49. Тобі часто буває важко заснути через різні неспокійні думки?
50. Ти майже завжди упевнений у тому, що впораєшся із справами, за які взявся?
51. Чи буває так, що ти інколи відчуваєш себе самотнім?
52. Ти, як правило, соромишся заговорити першим з незнайомими людьми?
53. Часто ти спохвачуєшся, коли вже запізно?
54. Коли хто-небудь з дітей кричить на тебе, ти теж кричиш у відповідь?
55. Чи буває так, що ти - дуже веселий або дуже сумний без особливої на те причини?
56. Тобі іноді здається, що важко одержати справжнє задоволення від товариства дітей?